

БУРЯАД ЛИТЕРАТУРА (V – XI КЛАССУУД)

ТАЙЛБАРИ БЭШЭГ

Буряад литературын программануудай байгуулга ба удха (V – XI классууд)

Буряад дунда нургуулида түрэлхи литература нуралсалай предмет болгогдожо, үзэгдэжэ байдаг гээшэ.

Буряад литература үзэлгэ болбол имагтал түхэл янза дүрсөөр харуулдаг дээрэхээ нурагшады арад зондоо үнэн сэхээр хүмүүжүүлхэ хэрэгтэ тон ехэ удха шанартай.

Нурагшадта түрэлхи литература шудалан үзүүлхэдээ, буряад хэлэнэйнгээ баялигтай гүнзээгүгөөр танилсуулха, найнаар хэлүүлдэг, уншуулдаг, бэшүүлдэг болгохоо гадна, буряад арадайнгаа ажабайдал, түүхэ, заншал, зан аbarи үзэжэ байгаа зохёолнууд дээрэ үндэхэлэн, найнаар ойлгуулха, ухаан сэдьхэлдэн шэнгээхэ, манай обществын ёхого эрхэтэн болгон хүмүүжүүлхэ гэхэн шухала зорилгонууд табигдана

Багша хадаа хэшээл бүхэндөө буряад литературын хүмүүжүүлхы үүргэнүүдые шударгыгаар бэелүүлхэ уялгатай.

Нуралс-хүмүүжүүлгын зорилгонуудые бэелүүлгэдэ, үхибүүдэй наханай арга боломжо хараадаа абадаг дээрэхээ нургуулиин литературна курс эхин удаагаа хоёр шата боложо хубаарна. Нэгэдэхи шатада эхин классуудай нурагшад уншажа, хөөрэжэ нурана. Удаадахи шатада V-VII классуудай нурагшад уншалга, хөөрэлгээ эргэлжэлүүлнэ, мүн зохёол шэнжэлэн үзэлгын түрүүшын дүршэлтэй боложо эхилнэ.

V-VII классуудай түрэлхи литературын программа тематическа гол ёноной үндэхэн дээрэ байгуулагдаба.. Эндэ арадай аман зохёолнууд, буряад литература соохо удхын ба байгуулалтын талаар нурагшадай ойлгосо, мэдэсэдэ таарамжатай уран нийханай зохёолнууд шэлэгдэн аbtажа, тайлбарилан уншахаар, шудалан үзэхөөр хараалагдаба. Эдэ зохёолнууд хадаа түүхын үе сагтай, арад зоной үйлэ хэрэгтэй, түүхэтэй, түрүү хүнүүдэй дүрэтэй сэхэ холбоотой юм.

V-VII классай литературын курс нурагшадые уран зохёол абыяастайгаар уншаха дуратай, ходорхойгоор, тодо зүбөөр уншаха шадабарии хүгжэхэ, уншахан зохёолоо ухаандаа буйлуулсан, удхыенъ зүбөөр элирүүлэн ойлгодог, нонирходог болгохоо гадна, нурагшадай зохёол шудалан, шэнжэлэн үзэхэ эхин дадалнуудые бүридуулхэ, түрэлхи литература тухайгаа юрэнхы мэдэсэтэй болгохо гэхэн зорилгонуудые табина. Мүн уншажа байхан зохёолойнгоо уран нийханайнь, хэлэнэйнь онсо шэнжье ойлгохо, нурагшадай дадал дүршэлтие бүрилдуулхэ, хүгжөөхэ болоно.

Туд классуудта зохёолнуудые уншахадаа, арадай түүхэдэ, уран зохёолшын

зохёол соогоо харуулжан үе сагта, арад зоной ажал хүдэлмэриинь аша түнада, үйлэх хэрэгтэ, ёх заншал, гуримда нурагшадай анхарал хандуулха, олонийтын ажабайдал тухай ойлгосыенъ саашань үргэдхэхэ, мэдэсъенъ гүнзэгырүүлхэ, нурагшадай зан заншал, сэдыхэл ухаа, бодол хүсэл зүбөөр, даамайгаар бүрилдүүлхэ, түрэл арадайнгаа хэлэдэг үндэхэн хэлье һайнаар шудалжа, хүнэй ойлгооор, тодо һонороор хэлүүлжэ нурагаха шухала. Нурагшадые түрэхэн нютаг ороноо һайнаар мэдэхээрнь, дуратайгаар хүмүүжүүлхэ, ажабайдалай үзэгдэлнүүдэй, нютагайнгаа байгаалиин гоё һайхание зүбөөр сэгнэдэг хүн болгожо нурагаха юм. Тэдэниие түрэхэн эхэ эсэгзее, аха зониие хүндэлхэ гэхэн арадай һайн һайхан заншалые хүндэлжэ баримталха дадалтай болгоо.

V–VII классуудта буряад литературын программа соо оруулагданан зохёолнууд бүхыдөө эхинхээ адаг хүрэтэр уншагдахаяа гадна, шэлэгдэн абтаан эпическэ зохёолой зарим хэхэгүүд уншагдахаар хараалагдана. Зохёолой удха тухай хөөрэлдөөн, эхин шатын шэнжэлэл хэжэ һуралга имагтал литературна текст дээрэ хүдэлэлгэхөө эхитэй. Тиймэ дээрэхээ эндэ нурагшадта хандан хэлэхэ багшын үгэдэ тусгаар эрилтэ табигдана.

Гоё һайхан найруулгатай, гүнзэгы удхатай, уран зохёолой хэлэнхээ, удхаяа набагшатай багшын үгэ, хөөрөө, нурагшадта ёхого жэшээ боложо үгэхэ ушартай. Багшын уран үгүүлэл, хөөрөөн нурагшадай хэлээ баяжуулжа, сэдыхэлээ хүдэлгэжэ һурахада, болбосорходо, хүгжэхэдэ, уншанан зохёолоо сэгнэжэ шадаха дүршэлъиенъ бүрилдүүлхэдэ айхабтар ехэ удха шанартай.

Уран зохёолоор шэнжэлэл хэхэдээ, нурагшадай мэдэсэ, хэлэхэ, хөөрэхэ дүршэл хараадаа абан, олон янзын арганууд сооһоо уран зохёолой удха зүбөөр ойлгуулха тон таарамжатай аргануудые шэлэн хэрэглэхэ болоно. Уран зохёолой гол удха, байгуулга, хэлэ зүбөөр ойлгуулха, нурагшадай һанал бодол зүбөөр бүрилдүүлхэ, ухаалдоулжа нурагаха хэрэгтэ шанар һайнтайгаар, зүбөөр эмхидхэгдэхэн литературна шэнжэлэл ехэ удха шанартай. Түрэлхи литературын ном соохи зохёолой текстнүүдэй удаа үтэхэн “асуудал ба даабаринуудта” багша анхаралтайгаар хандажа, нурагшадые зүб харюу үгүүлжэ, шанар һайнтайгаар дүүргүүлжэ нурагаха шухала. Гэбэшье ном соохи “асуудалнууд ба даабаринуудые” багша үзэмжөөр, таараха соонь хэрэглэхэ аргатай.

Программа соо шудалан үзэхэ ба уялгата уншаха зохёолнууднаа гадна, нурагшадай заабол сээжэлдэхэ зохёолнуудай список үтэнхэй. Шүлэг гү, али прозаическа зохёолоо шэлэн абтаан зарим хэхэгүүдые нурагшадай сээжэлдэхэдэ, тусгаар анхарал хандуулагдаха болоно. Шүлэг сээжэлдүүлжэ нурагахын тулада багша бэлэдхэлэй хүдэлмэри һайса хэхэ ёнотой. Эндэ нурагшадые нэгэ нэгээрнь шүлэг хэлүүлхэ, мүн булэг бүлэгөөр гү, али хоороор уншалга эмхидхэжэ болоно.

Сээжэлдэх зохёолнуудай нэрэнүүдэй удаа классчaa гадуур нурагшадай уншаха зохёолнуудай список үгтэнхэй. Нурагшадай гэртээ уншанан зохёолнуудаар хэшээлэй үедэ хөөрэлдөө хэхын тулада программаар тусгаар саг номологдоно. Классчaa гадуур зохёолнуудые багшын хүтэлбэри доро нурагшад уншахадаа: 1) зохёол өөрөө (бэеэ даагаад) уншажа нурана; 2) уншанан зохёолойнгоо удхье хөөрэжэ нурана; 3) зохёолой удха өөрынхеэрээ сэгнэжэ, шэнжэлжэ туршаха аргатай болоно.

Эдэ хүдэлмэри түрэлхи литература заалгын болоод нурагшадай аман ба бэшэмэл хэлэ хүгжөөхэ зорилгонуудые бэелүүлхын түлөө хэгдэнэ.

Түрэлхи литература тухайгаа нурагшад ямар мэдэсэтэй, ойлгосотой болохо ё хотой юм гэхэн эрилтэнүүд программа соо класс классаар үгтэхэн материалнуудай удаа тусгаар бэлдэгдэжэ үгтэбэ. Багша тэдэ эрилтэнүүдые бэелүүлхэ зэргэтэй.

Эдэ эрилтэнүүдхээ гадна, түрэлхи литературын хэшээлдэ нурагшадай аман ба бэшэмэл хэлэ хүгжөөлгөөр хэгдэхэ ажалай гол янзанууд үгтэбэ. Энэ ажал бэелүүлхын тулада класс бүхэндэ хэлэ хүгжөөлгөөр тусгаар саг хараалагдана.

Буряад литературын VIII–IX классуудай программа литературно-удаа дараалсан гол ёхор табигдана. Туд программа V – VII классуудай түрэлхи литературын программа түшэглэн, саашань үргэлжэлүүлнэ, тиихэдээ нургуулида литература үзэлгын шэнэ шата боложо угэнэ.

Эндэ түрэлхи литератураар урдахи классуудта нурагшадай олонон мэдэсэ, дүршэл, шадабари үргэдхэгдэхэ, гүнзэгырүүлэгдэхэ, саашадаа X – XI классуудта буряад литература шудалхаар нарин бэлэдхэлтэй болохо юм. Тиихэдээ VIII–IX классуудта нурагшадай үзэл бодол хүгжөөхэ, хүмүүжэлынь нарижуулха, буряад литературада, уран уншалгада дурлалынь хурсадхаха, тэдэнэй уранаар уншаха, уншананаа хөөрэжэ үгэхэ, зохёол шүүлбэрилхэ, наанал бодолоо дүүрэнээр, гуримтайгаар хэлэхэ, урданай ба мүнөө үеын арадай ажабайдалтай, ажал хүдэлмэритэй нягтаар холбон харуулха, баримталха, зохёолнууд соо зураглагдаан дүрэнүүд дээрэ хүнэй наанал бодол, эрмэлзэл зориг, зан заншал тухай бодомжолх, согсолх, уранаар хөөрэхэ, бэшэхэ дүршэл шадабарииень бүри ехээр хүгжөөхэ, нарижуулха зорилгонууд табигдана.

VIII–IX классуудай буряад литературын программа соо арадай аман зохёолноо, уран зохёолшодой зохёолнуудхаа эхилээд, литературно-удаа дараалсан гол ёх баримталан, мэдээжэ зохёолшодой эрхим наин зохёолнууд, зохёолнуудхаа хэхэгүүд тус классуудай нурагшадай наанда, ойлгосо мэдэсэдэ тааруулагдан шэлэгдэн аbtажа оруулагдаба.

Тус классуудта табигдаан зорилгонуудые хүсэдөөр бэелүүлхын тула литература заалгада хэрэглэгдэдэг арга онолнуудые зохёохы шанартайгаар

нарижуулан *һайжаруулха*, *һуралсалай гол түхэл* (формо) болохо хэшээлэй хажуугаар лекци, семинар, хөөрэлдөөнүүдье, практикум, консультаци г. м. хэрэглэлсэх байна.

Хэшээлдэ багшын оролто үгын удха шанарта ехэ анхарал хандуулха хэрэгтэй. Багшын үнэншэмэ һонин уран хөөрөөн *һурагшадай сэдьхэл хүдэлгэнэ*, аман ба уран зохёол зүбөөр сэгнэжэ *һурахадань тунална*, тэдэндэ литературна уран хөөрөөнэй жэшээ боложо үгэнэ.

Үгын искусствуун уран *һайханһаа үндэхэлһэн* программа соо орооюн зохёолнуудые уранаар уншажа, сэдьхэлээ дохолгон удхыенъ ойлгожо, *һурагшад ухаагаа баяжуулха байна*. Эндэ зохёолой текст дээрэ хүдэлхэдөө, уншананаа хөөрэхэ, текст шэнжэлэл хэхэ, зохёолой удхаар *һанамжануудаа хэлэхэ* г.м. хүдэлмэридэ тусгаар анхарал хандуулагдаха юм.

һурагшадай бэлэдхэл, ойлгосо, мэдэсэ хараадаа абажа, зохёолой текст шэнжэлхэдэ, үрэ дүн һайтай, таараха арга онолнуудые хэрэглэхэ шухала. Тиихэдэ *һурагшад үзэжэ байһан зохёолой удхаар бодомжолхо, гол удхыенъ гүнзэгы ойлгожо абаха юм.*

Туд классуудай программа соо согсолон үзэгдэхэ материалнууд — арадай аман зохёол ба тэрэнэй жанрууд, үльгэрнүүд ба үльгэршэд, мүнөө үеын хэдэн уран зохёолшодой зохёолнууд — орооюн байна. Эндэ лекционно арга, хөөрэлдөөнүүдые хэрэглэхэдэ таарамжатай. Тиихэдэ уран зохёолшын зохёол үзэхэдөө, классчaa гадуур уншагдаха туд зохёолшын ү, али үзэгдэжэ байһан зохёолой темэдэ дүтэрхы бэшэ зохёолнуудые хэрэглэн, семинарай шэнжэтэй хэшээлнүүдые үнгэргэжэ болоно.

Мүн энэ классуудта литературна теорёор, *һурагшадай мэдэсэ үргэдхэгдэхөөр, гүнзэгырүүлэгдэхээр, тэдэндэ шэнэ мэдэсэ үгэхөөр хараалагдана.* Литературна теориин ойлгосо, мэдэсэнүүдые үзэжэ байһан ба үзэхэн зохёолнуудай жэшээ дээрэ харуулбал, *һурагшадта ойлгосотой байха.*

VIII–IX классуудай программын ёхор буряад литература үзэжэ дүүргээд байхадаа, *һурагшад арадай аман зохёолой бии болоюн, хүгжэхэн, түрүүшын уран зохёолшодой зохёолнуудаа эхилээд, мүнөө үеын уран зохёолшодой зохёолнууд тухай гүнзэгы мэдэсэтэй болоюн байха ё хотой.* Тиихэдээ арадай аман зохёолой ба литературна зохёолнуудай жанрууд тухай, уран зохёолой байгуулга, сюжет, темэ, удха, онсо уран арганууд, хэлэн г. м. тухай мэдэсэе үргэдхэхэн, зохёолой текст уншаха, хөөрэхэ, шэнжэлхэ, өөрынгөө *һанамжа*, бодол дамжуулха дүршэл шадабария *һайжаруулһан*, нарижуулһан байха болоно. Тиигэжэ *һурагшад, саашадаа X–XI классуудта буряад литература амжалтатайгаар шудалха бэлэдхэлтэй болоюн байха юм.*

X–XI классуудай программа буряад литературын хүгжэлтын түүхэ үзэхөөр

табигдаба.

Туд классуудта нийтэ зоной түрүү үзэл бодолтой литературын нягта холбоотой байдагые, арадай ажабайдалда литературын ямар үүргэтэй байхые нурагшадта ойлгуулжа үгэхэ юм. Тийн тэдэниие гоё найханиие ойлгохо талаанаа талаанаа хүгжэнги уншагша болгохо, зохёолнуудай уран найханиие гүнзэгыгөөр ойлгохо, гоё найханиие ойлгохо талаанаань зүбөөр сэгнэхэ хүнүүдье хүгжөөхэ зорилготой юм.

Литература аха классуудта заахадаа, бүхы хүн түрэлтэнэй түүхын бодото ушарнуудай хоорондохи холбоондо, асуудалнуудта, илангаяа сэдьхэл бодолой удхатай асуудалнуудые тобайлгон илгажа, нурагшадай анхарал хандуулха байна. Эдэ зорилго, асуудалнуудые зохёол соогоо уран зохёолшод табижа шиидхэхэдээ, түүхын бодото байдалда үндэхэлнэ гэжэ ойлгуулха. Тийхэдэ урданай сагье харуулжан зохёолнуудай удха мүнөө сагай асуудалнуудта дүтэ болоно, нурагшадай ухаан сэдьхэл хүмүүжэнэ.

X– XI классуудай литературын курс монографическа ба обзорно темэнүүдые үзэхөөр хараална. Тиймэхээ нурагшад буряадайнгаа элитэ уран зохёолнуудтай танилсаха аргатай, тэдэнэй литературын хүгжэлтэдэ ямар нуури ззэлдэг, ямар онсо удха, шанар оруулхые ойлгожо абана.

Программа соо оруулагданаан зохёолнууд булта нурагшадаар уншагдахаа, удаань шэнжэлэгдэхэ зэргэтэй. Тэрэ тоодо уран зохёолшын ажал ябуулга, зохёохы зам, тэрэнэй Эхэ орондоо үнэн сэхэ, бэеэ үгэнги, үндэр мэдэрэлтэй байханиинь зохёолойн текст шудалан, зүб мүрөөр бодомжолходо, удхыенъ ойлгоходо туналха юм.

Уран зохёолнуудые шэнжэлхэдээ, нурагшад буряад литературын баялигтай, түрэл арадайнгаа сэдьхэл ухаанай хүгжэлтэтэй, литературын хүгжэлтын ёх гуримтай, түхэлнүүдтэй (формонуудтай) танилсана, литературна теорёор мэдэсэн үргэдэнэ, зохёолнуудай удха гүнзэгыгөөр ойлгожо абана, гоё найханиие ойлгохо талаар хүмүүжэнэ.

Литературын теорииин ойлгосонуудые нурагшад V-VII классуудта шудалжа эхилэад, VIII-IX классуудта үргэлжэлүүлнэ, хүгжөөнэ, X-XI классуудта бүри орёо ойлгосонуудтай танилсана. Эндэ литературна түхэл, литературна шэглэл, арабта ёх бодото байдалада үндэхэлхэ гэхэн литературын гол уран аргатай танилсажа шудална. Литературна ойлгосонуудые удаа дараалан, шата шатаарнь, хоорондонь холбоотойгоор нурагшадай ухаанда бүрилдүүлхэ юм.

Нурагшадай литературна хүгжэлтын курсда классчaa гадуур уншалга ороно. Классчaa гадуур уншаха зохёолнуудай список үтэбэ, уншанан зохёолнуудаар хөөрэлдэхэ тусхай саг программаар хараалагданхай.

Хэшээлнүүдтэ ба хэшээлнээ гадуурхи хүдэлмэридэ “Байгал” журналда,

“Буряад үнэн” газетэдэ гаража байгаа нийтэ зоной һаналай талааһан мүнөөнэй уран зохёолнууд, публицистикэ үргэнөөр хэрэглэгдэхэ байна. Тиихэдээ мүнөө сагай литературын шухала асуудалнуудтай танилсуулха, литературна зохёолнуудые хэрэглүүлжэ, һурагшадые һонирхуулдаг, ажабайдалай асуудалнуудаар харюу олгуулжа һургаха юм. Эндэ һурагшадай хүмүүжэлдэ туhatай арадай ажал харуулһан зохёолнуудта онсо анхарал хандуулха байна.

Гэрэй даабари соо уран зохёолой текст уншалга болон зохёолоор хэхэ бусад ондоо хүдэлмэри хараалагдана. Класс бүхэнэй программаада һурагшадай аман ба бэшэмэл хэлэлгэ хүгжөөхэ хүдэлмэри үтгэнэ. Эдэ хүдэлмэри зохёол үзэлгэтэй нягта холбоотой байжа, һурагшадай ухаалдин бодомжолх, уранаар ба удха зохилдоотойгоор бодомжолх шадабарииень хүгжөөхэ, гоё һайханиие ойлгохо мэдэрэлыиень нарижуулха, уран зохёолнуудые шэнжэлхэ, сэгнэхэ шадабаритай болгохо юм.

Зарим хүдэлмэри жэл бүри үнгэргэгдэжэ байдагшье һaa, классхаа класста һуралсалай зорилгоһоо, үзэгдэхэ материалай онсо янзахаа, һурагшадай бэлэдхэлһээ боложо орёо, нарин болгогдожо байха юм.

Аман гу, али бэшэмэл хүдэлмэриин урда тээ заатагүй бэлэдхэлэй һургалгын хүдэлмэри үнгэргэхэ хэрэгтэй. Эндэ буряад хэлэ үзэлгэдэ бүрилдүүлэгдэхэн һурагшадай мэдэсэ, шадабари ба дадалгада багша түшэглэхэ байна. Мүн литератураар үнгэргэгдэдэг аман ба бэшэмэл хүдэлмэри заабол үзэжэ байһан уран зохёолнуудтай холбоотой байха юм. һурагшадай хэлэлгын болбосоролые дээшэлүүлхын тула олон янзын хүдэлмэри, тэрэ тоодо диалогическа ба монологическа хэлэлгэ хэрэглэхэ шухала.

Литератураар һурагшадай мэдэсэдэ табигдадаг гол эрилтэнүүд класс классаар үтгэбэ. Эдэ эрилтэнүүдэй ёһоор һурагшад монографическаар үзэгдэдэг зохёолнуудай удха, өөрсэ онсо уран һайханииень мэдэхэ, литературын теориин ойлгосонуудые ашаглажа шадаха, сээжэлдэхээр дурадхагдаан текстнүүдые сээжээр мэдэхэ зэргэтэй.

Класс бүхэнэй программын һүүлдэ һурагшадай мэдэсэ сэгнэхэ, шэнжэлхэ шадабари ба хэлэлгыиень шалгаха эрилтэнүүд нэрлэгдэнэ. Энэ хадаа литература заалгые бодото шэглэлтэй болгоно, һургуулиин урда табигдаан шэнэдхэн хубилалгын шухала зорилгонуудай ёһоор үтгэнэ.

Литератураар һургалгын, хүмүүжүүлгын зорилгонуудые бэелүүлэлгэ нэн түрүүн багшын оролдолгоһоо, бэлэдхэлһээ, мэргэжэлэй шадабаринаа, үргэн гүнзэгы мэдэсэхээ, соёлгоо дулдыдаха. Туд программа багшада зохёохи шанартайгаар эдэбхи үүсхэлтэйгээр хүдэлхэ ехэ арга боломжо үгэнэ. Тиимэхээ багша һурагшадаа аман ба уран зохёолдо дурлуулан, сэдьхэл бодолой ба гоё һайханиие ойлгохын талаар хүгжөөхэ, эдэбхитэй болгон хүмүүжүүлхэ аргатай.

Литературын хэшээлнүүд классхаа гадуур үнгэргэгдэдэг литературна кружогой хэшээлнүүдтэй, литературна үгэ булялдаата хөөрэлдөөн, үдэшэ болон утреннигуудтай, орон нютагаараа литературна аяншалгатай нягта холбоотойгоор үнгэргэгдэхэ юм.

Туд программада хабсаргалтанууд үгтэбэ:

1-дэхи хабсаргалта: классхаа гадуур нурагшадай уншаха зохёолнууд.

2-дохи хабсаргалта: нурагшадай аман ба бэшэмэл хэлэлгээр, бэшэмэл хүдэлмэри үнгэргэлгөөр, тетрадь шалгалгаар нэгэдэмэл эрилтэнүүд.

3-дахи хабсаргалта: литератураар нурагшадай мэдэсэ, шадабари, дүршэл сэгнэхэ хэмжээнүүд.

V класс (68 час)

Буряад литература тухай оролто хөөрэлдөөн (1 час). Түрэлхи литература тухай юрэнхы ойлгосо. Буряад литература шэнжэлэн үзэхэ зорилго. Эхин классуудта нурагшадай уншаан уран зохёолнууднаа жэшээнүүд.

V класста үзэгдэхэ “Түрэлхи литература” гэжэ номтой танилсалга.

ЭХЭ ОРОН

Х. Намсараев. **Шубуунай аян** (1 час). Поэдэй туд шүлэг соогоо намарай ерэхье харуулжаниинь.

Шубуудай түрэхэн нютагтаа дуратай байсан тухай авторай тэмдэглэхэниинь.

Энэ зохёолой уран найруулгын шэнжэ шанар.

Б. Абидуев. **Алтан далай** (2 час). “Алтан далай” гэжэ шүлэг соо намарай таряанай түхэл янзые уранаар зураглан харуулсан үгэнүүдэй удха шанар. Таряа хуряалгын яажа үнгэргэгдэдэг тухай уран зохёолшын хэлэхэниинь. Эпитет, метафора тухай ойлгосо.

Ч.-Р. Намжилов. **Нангин баялиг** (1 час). Хүн бүхэнэй түрэлхи хэлээс сэдьхэлдээ дүтөөр үзэхэ байсан тухай поэдэй туд шүлэг соогоо харуулжаниинь.

Энэ зохёолой уран найруулгын шэнжэ шанар.

АРАДАЙ ОНТОХОНУУД

Арадай аман зохёолнууд тухай юрэнхы ойлгосо.

Сэсэн хүүхэн (3 час). Онтохон соо хабаадалсагша нюурнууд, тэдэнэй абаризан ба хэхэн хэрэгүүд. Үгитэй хүүхэнэй хаанай уймар тэнэг хүбүүнхээ ухаатай сэсэн байжаниие харуулалга. Тэрэнэй арад зоноо харийн дайсадай дарлалтаа абаралга. Онтохоной гол удха шанар.

Тоти шубуун. (2 час). Хаанай хэрзэгы сэдьхэлтэй эрхэ басаганай амитадые хайлладаггүй байжыене онтохон соо харуулалга.

Тоти шубуунай ухаатай байсан ушархаа бээс аршалжа, дайсадаа

хэхээхэниинь.

Онтохон соо байгаали болон амитадые хамгаалха тухай хэлэгдэхэниинь.

Үнэгэн шоно хоёр (1 час). Онтохон соохи үнэгэнэй гаргахан мэхэ.

Туд зохёолой уран һайханай шэнжэ шанар.

ЛИТЕРАТУРНА ОНТОХОНУУД

Б. Д. Абидуев. **Тэхэ бабанын түүхэ** (3 час). Литературна онтохонуудай онсо шэнжэ тухай.

Б. Д. Абидуевай “Тэхэ бабанын түүхэ” гэжэ арадай аман зохёолой аялгаар бэшэхэн онтохоной удха, геройнуудайнь образууд.

Эшэгэн тэхын абари зан, һанаамгай ухаан, эрэлхэг зориг, хэрэг ябадал.

Тэрэнэй өөрхөөн үлүү ехэ хүсэтэй аад, уймар тэнэг, аймхай тулюур амитадые булиханиинь.

Ш. Нимбуев. **Тархайн хүбүүн Зархай** (2 час). Туд онтохоной гол герой нүбэлгэн ухаатай Зархайн үгынгөө бэрхээр Харлай хаание торгоожо, арбан аяга алтынен абаад, үгытэй зондо хубаажа үгэхэниинь.

Таабаринууд (2 час). Таабаринууд тухай тобшо ойлгосо. Таабаринууд соо арад зоной сэсэн ухаанай, нарин ажаглалгын ба зохёохы бодолой харуулагдаан ушар. Таабаринуудай уран найруулгань, онсо шэнжэ шанарынь.

Хүнүүд, бээсын хубинууд, ажал хүдэлмэри, байгаалиин үзэгдэлнүүд, элдэб амитад ба бусад юумэнүүд тухай зохёогдонон таабаринуудтай танилсалга.

Тэдэнэй шэлжэмэл удхье тайлбарилга.

УРДАНАЙ БАЙДАЛНАА

Х. Намсараев, **Үри нэхэбэри** (3 час). “Үри нэхэбэри” гэжэ рассказ соо урда сагта баян үгытэй хоёрай хоорондохи харилсаас харуулжаниинь.

Нютагай баян Үлэгшэнэй Цэрэнэй хэрзэгы шэрүүн аяг ааша.

Бүнжэд хүгшэнэй арюун һайхан сэдьхэл.

Цэбүүдэйн сэсэн бодол, шэн зориг.

Рассказ болон диалог тухай ойлгосо.

Х. Намсараев. **Тахуунай** (2 час). Урданай сагта зарим үхибүүдэй зол жаргалгүй зобожо ябаһые зохёол соо уранаар харуулалга.

Мүнөө сагай хүүгэдэй байдал, нуралсал тухай ямар анхаралай хандуулагдадаг тухай хөөрэлдөө хэхэ.

Ж. Балданжабон. **Бүргэд** (туужанаа хэхэгүүд) (5 час). Аригуун Бүүбэй — зоной түлөөлэгшэ.

Сандан ноёнай Аригуун Бүүбэйе харшалалга.

Баян Бимба үгытэй Эшэгээдэй хоёрай зүрилдөөн. Аригуун Бүүбэйн Сандан ноёние торгонониинь. Зэргэсүүлгэ болон зохёолнуудай геройнуудай характеристикэ тухай ойлгосо.

ШЭНЭ САГАЙ ШЭНЖЭ

Ц. Шагжин. **Верка** (5 час). Рассказ соо граждан дайнай үе харуулжаниинь, үхибүүдэй хоорондохи харилсаан. Бадма, Жамса, Верка, Цэбээн дүрбэнэй хани нүхэд болохон шалтагаан, хэхэн хэрэг үйлэнүүд. Верка басаганай эрэлхэг ябадал.

Б. Базарон. **Зүгы** (2 час). Уран зохёолшо тухай тобшо мэдээн.

Басний геройнуудай образууд.

Туд зохёол соо ажабайдалай зүрилдөө харуулжаниинь.

Ж. Тумунов. **Арад зомни, тэмсэлдэ бодыш!** (1 час). Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнай эхилхэдэ, аба эжыдээ, арад зондоо уран зохёолшын хандажа хэлэхэн үгэнүүдэй удха. Шүлэгэй найруулгада хэрэглэгдэхэн уран арганууд.

Б. Шойдоков. **Тагнуулшадай баатаршалга.** (3 час). Б. Шойдоковой “Дархан соло” гэжэ повесть тухай тобшо мэдээн. Днепр мүрэнэй саада эрьеын шугы соо хоргодоод байсан фашистнуудай дундахаа нэгын амидыгаар барижа асарсан Совет Армиин тагнуулшадай баатаршалга. Тэдэнтэй хамта яланган буряад хүбүүн Бата Дамчеевэй дүрэ. Тэрэнэй һонор ухаатай, эрэлхэг зоригтой, Эхэ орондоо дуратай байжаниинь.

Д. Жалсараев, **Минии уялга** (1 час). Түрэл орон түрэхэн эхэ хоёрой ашаар бүхын хүнүүдэй урган хүмүүжэдэг тухай туд шүлэг соо харуулагдаханиинь.

Хүн бүхэнэй яжа түрэл оронойнгоо, түрэхэн эхынгээ ашынен харюулха тухай авторай һанамжа.

Энэ зохёолой уран һайханай шэнжэ.

Г. Чимитов. **Эрэ тахяа** (1 час). Тус басни соо эрэ тахягай хатуу дошхон абары зангиинь, һүрхэй дорюун аашаниинь, түрэхэн эхэдээ дээрэлхэхэнниинь.

Эхын голхорол, гомдол, шаналал, эндүүрэл.

Аба эжынгээ ашынен харюулдаггүй хүнүүдье шоо үзэлгэ.

Басни тухай ойлгосо.

Ц. Номтоев. **Хилээмэн** (3 час). Үхибүүдтэ һургаал болгон, яагаад хилээмэнэй бии болодог тухай авторай эли тодоор харуулжаниинь. Хилээмэндэ хайша хэрэгээр хандаханайн түлөө ашадаа Үлзытэ үбгэнэй дураа гуталга. Жалсарайн алдуугаа ойлгожо, хилээмэ сэгнэжэ, хүндэлжэ һуралга.

НЮТАГАЙМ ШАРАЙ

Ч. Цыдендамбаев. **Тарбагатайда** (1 час). “Тарбагатайда” гэжэ шүлэг соо хабарай сагта амитадай ажамидарапайн ба арад зоной ажал хүдэлмэриин уран гоёор зураглагдан харуулагдаханиинь. Туд шүлэгэй байгуулгада хэрэглэгдэхэн аллитераци ба рифмэ.

Д. Улзытуев. **Хайранга** (1 час). Поэдэй түрэл нютагайнгаа байгаалиин үзэсхэлэн һайханиие магтан түүрээлгэ, хүн байгаали хоёрой нягта холбоо харуулжаниинь.

Хамта:

уран зохёол үзэлгэдэ — 45 час;
хэлэлгэ хүгжөөлгэдэ — 15 час;
классчaa гадуур уншалгаар хөөрэлдэлгэдэ — 8 час.

СЭЭЖЭЛДЭХЭ ЗОХЁОЛНУУД

1. Б. Абидуев. Алтан далай.
2. Таабаринууд (багшын үзэмжөөр).
3. Д. Жалсараев. “Минии уялга”.
4. Г. Чимитов. “Эрэ тахя”.
5. Ч. Цыдендамбаев. “Тарбагатайда”.
6. Д. Улзытуев. “Эхэ орон” (хэхэг, багшын үзэмжөөр).

V КЛАССАЙ ТҮРЭЛХИ ЛИТЕРАТУРЫН ХЭШЭЭЛДЭ ҮУРАГШАДАЙ АМАН БА БЭШЭМЭЛ ХЭЛЭ ХҮГЖӨӨЛГӨӨР ХЭГДЭХЭ АЖАЛАЙ ГОЛ ЯНЗАНУУД

Уран зохёолой, түрэлхи литературын ном соо оруулагдаан зохёолой хэхэгүүдые тодорхойгоор уншалга.

Уран зохёолноо сээжэлдэхэн хэхэгүүдые, шүлэгүүдые тодо һонороор, уранаар хэлэлгэ.

Рассказуудые, ехэ прозаическа зохёолой хэхэгүүдые удхадань дүтэрхыгөөр, тобшоор, шэнжэлэн хөөрэхэхөө гадна, бэшэг дээрэ тэрэнээ найруулан бэшэлгэ. Тийхэдээ байгаалиин үзэгдэл, геройн түхэл шарай, гэр соохи байдал г.м. зураглан хөөрэлгэ ба бэшэлгэ.

Үзэхэн, уншан зохёолой удхаар ойлгоноо, мэдэхэ болонон юумээс өөрынгөө үгөөр хөөрэлгэ, зохёолго бэшэлгэ, табигдаан асуудалда дүүрэн харюу хэлэлгэ, мүн баа бэшэмэл харюу бэлдэлгэ, литературна герой тухай рассказ зохёожо хөөрэлгэ, тэрэнээ зохёон бэшэлгэ.

Түрэлхи литературын ном соо оронон багашаг зохёолой текстын удхаар тусэб табилга.

Хараан, үзэхэн, дуулаан, мэдэхэ болонон юумээс уранаар зураглан хөөрэлгэ, рассказ зохёожо туршалга, удхатай онтохоной, рассказай болоод зарим басниин удхаар инсценировко бэшэлгэ.

Уншан һонин зохёол, уран зураг, хараан кино, теле-дамжуулга тухай һанамжаяа хөөрэлгэ. **Буряд хэлэнэй хэшээлдэ үргэлжэлүүлэгдэхэ зүйлнүүд**

Юрэ хөөрэлгэ, зураглал, һананаа хөөрэлгэ үргэлжэлүүлгэ. Юрын тусэб. Хэлэнэй найруулга һайжаруулалга. Уран зохёолой, хөөрэлдөөнэй, эрдэм ухаанай найруулга. Элдэб юумэ зураглаан юрэ хөөрэхэн текст удхадань дүтэрхыгөөр хөөрэлгэ, бэшэлгэ. Зураглаан, юрэ хөөрэхэн, һанамжалнан маягтай зохёолго

бэшэлгэ.

V классай түрэлхи литературын хэшээлдэ һурагшадай мэдэсэ, шадабарида табигдаха гол эрилтэнүүд

һурагшад иимэ юумэнүүдые мэдэхэ ё хотой:

- Үзэхэн зохёолойнгоо автор тухай, номой нэрье;
- Үзэхэн зохёолойнгоо гол үйлэнүүдые (сюжет), геройнууд, тэдэнэй хоорондохи хани харилсаан тухай;
- портрет, пейзаж, эпитет, метафора тухай, тэдэнэй онсо янзануудые;
- программаар хараалагданан сээжэлдэхэ ё хотой зохёолой хэхэгүүдые, шүлэгүүдые.

һурагшад иимэ юумэ хэжэ шадаха ё хотой:

I

- уран зохёолшын зохёол соогоо бэшэхэн уран зураглалые хөөрэжэ;
- үзэжэ байхан зохёолой гол шухала үйлэнүүдые бусад олон юрын үйлэнүүдхээ илгажа;
- зохёол соохи үйлэнүүдэй болохон шалтагаание, сагье, тэрэнэй хойшолонгые элирүүлжэ;
- үзэжэ байхан зохёолой хэлэнэй уран аргануудые, байгаалиин зураглалнуудые текст соохoo илгажа;
- зохёолой геройдо өөрынь хэхэн хэрэг, үйлэ, хэлэхэн һанал бодолынь баримталан, характеристикэ үгэжэ;

II

- уран зохёол болон хрестомати соохи текст зүбөөр, тодорхойгоор уншажа;
- сээжэлдэхэн зохёолоо тодоор, уранаар уншажа;
- багашаг эпическэ зохёол болоод ехэ зохёолой хэхэгүүдые тобшоор, удхадань дүтэрхыгөөр, түүбэрилэн найруулан бэшэжэ;
- зохёолой герой тухай хөөрэжэ;
- багахан эпическэ зохёолой удхаар түсэб табижка;
- өөрынгөө дураар уншахан зохёол тухайгаа һанамжаяа, ойлгохоноо өөрынхеэрээ хөөрэжэ;
- уран зураашадай гоё һайхан зураг тухай ойлгохоноо, һанамжаяа хэлэжэ.

III

- “Түрэлхи литература” болоод уншахан ном соохи тайлбари үгэдэг оньхо хэрэглэжэ.

VI класс (68 час)

АРАДУУДАЙ ХАНИ БАРИСААН

С. Ангабаев. **Минии нүхэд олон юм даа** (1 час). Поэдэй туд шүлэг соогоо арадуудай хани барисаа харуулжанийн.

Энэ зохёолой уран найруулгын шэнжэ шанар.

Ч. Цыдендамбаев. **Талын аадар** (2 час). Тус рассказай темэ ба гол удхань. Урда сагхаа хойшо мүнөө үе хүрээтэр ород ба буряад арадуудай хоорондохи нүхэсэлэй улам бэхижэхэниийн.

В. Петонов. **Минии Rossi** (1 час). Поэдэй энэ шүлэг соогоо агуу Россин арад зоной дэлгэр һайхан сэдьхэльье магтан дуулалга.

Туд зохёолой уран найруулгын шэнжэ шанар.

Амиды болгожо харуулхы тухай ойлгосо.

ОНЬЮН, ХОШОН ҮГЭНҮҮД БА ҮЛЬГЭРНҮҮД

Оньюн үгэнүүд (2 час). Оньюн үгэнүүд — арадай сэсэн мэргэниие харуулжан тобшо найруулганууд гэхэн ойлгосо. Оньюн үгэнүүдэй бии бололго ба дэлгэрэлгэ. Тэдэнэй зүб һургаал заабари үгэхэн, һайн жэшээ харуулжан удха шанар.

Темынгээ талаар арад зоной абары занда, эрдэм ухаанда, ажал хүдэлмэридэ зориулагданаан оньюн үгэнүүд. Оньюн үгэнүүдэй найруулгын ба хэлэнэй онсо шэнжэнүүд.

Оньюн үгэнүүдэй сэхэ ба далда удхатайгаар ойлгохоор зохёогдохонийн.

Хошон үгэнүүд (1 час). Хошон үгэнүүд — арадай дунданаа гаранаан уран хурса найруулга гэхэн мэдэсэ. Тэдэнэй ажабайдалда ушаржан элдэб үзэгдэлнүүдэй һайн гү, али муу талые элирүүлжэ, сэгнэлтэ үгэхэн удхань.

Һайшааанаан ба муушалжан удхатай хошон үгэнүүд.

Хошон ба оньюн үгэнүүдэй илгаа.

Аламжа Мэргэн (8 час). Нэгэ бүлэг. Аламжа Мэргэн хүбүүн Агуу Гоохон дүүхэй хоёрой түрэхэн гаранаан тухай. Тэдэнэй бага наандаа үншэрэлгэ.

Хоёрдохи бүлэг. Хоёр Зутан абганар тухай. Тэдэниие Аламжа Мэргэн Агуу Гоохон хоёрой угталга.

Дүрбэдэхи бүлэг. Аламжа Мэргэнэй Ягша Хара абгайтай тулалдажа, илалта туйлаад, зобонон, тулижан хүнүүдье сүлөөлженийн.

Аламжа Мэргэнэй арюун һайхан сэдьхэл, шэн зориг, хүсэ шадал. Тэрэнэй нариихан шарга мориной дүүргэхэн үүргэнүүд.

Үльгэр сохи фантастическа найруулгануудай удха шанар.

ШЭНЭ САГАЙ ШЭНЖЭ

Ц. Дамдинжапов. **Юрын буряад эхэ** (4 час). Энэ рассказ соо Цыренова Бүмбүү Базаровнагай намтарай зураглагдаханиинь.

Бүмбүү Базаровнагай хөөрөөн соо буряад арадай урданай ба мүнөөнэй байдалай харуулагдаханиинь.

Л. Тапхаев. **Фермын үхибүүд** (1 час). Поэдэй туд шүлэг соогоо хүдөө нютагай үхибүүдэй ажабайдал харуулханиинь.

Авторай үхибүүдые ажалда дуратайгаар хүмүүжүүлхэ тухай хэлэхэнинь.

Шүлэгэй уран найруулгын шэнжэ.

Ц-Б. Бадмаев. **Будамшуугай орон нютагаар Серёжын аяншалга** (6 час). Туд зохёол соо буряад арадай һайн һайхан ёһо гуримуудай, хүндэмүүшэ заншалнуудай зураглагдаханиинь.

Авторай арадуудай хани барисае харуулханиинь.

Г. Чимитов. **Табан хурган** (1 час). Табан хурганий түрүүн арсалдаад, һүүлдэ эблэрхэн тухайнь. Шүлэгэй удха тайлбарилга. Энэ зохёолой ёгто маягтайгаар бэшэгдэхэнинь.

Ч. Цыдендамбаев. **Шэнэ байшан** (3 час). Рассказай удха. Зохёол соо арад зоной мүнөө үеын хүгжэлтэ, ажахуудалайнь улам бури һайжаржа байхые харуулханиинь. Шэнэ гэр барилга хамтын ажалай, дүршэл шадабарийн үрэ мүн. Балдан Санхировай, Нанзад, Ойдоб баабайнарай мэргэжэл, шадабари.

Рассказай уран арганууд, хэлэн.

ҮЛЗЫТЭ НЮТАГАЙМ БАЙГААЛИ

Б. Абидуев. **Сонхоор малайһан һара** (1 час). Шүлэг соо байгаалиин амгалан һайхан байдалай үнэншэмэ гоёор зураглагдаханиинь.

Авторай сэдьхэлэйнгээ мэдэрэлнүүдье поэзиин уран найруулгануудай аргаар харуулханиинь, байгаалиие зураглахан уянгата шүлэг.

Б. Батоев. **Хээрын нүхэнэй нюуса** (4 час). Повестиин гол геройнууд Баатар Дугар хоёрой Хээрын нүхэндэ ошожо, нюусынэ мэдэхэнинь.

Тэдэнэй уршагта ябадалнууд, дүрэнүүд.

Туд зохёолой удха шанар.

Д.Д. Дамдинов. **Сэлэнгэ** (1 час). Энэ шүлэг соогоо авторай Сэлэнгэ мүрэниие уран гоёор магтажа бэшэхэнинь.

Шүлэг соохи эпитедүүд, амиды болгожо харуулханиинь.

Лирикэ тухай ойлгосо.

Хамта:

уран зохёол үзэлгэдэ — 36 час;

хэлэлгэ хүгжөөлгэдэ — 24 час;

классчaa гадуур уншалгаар хөөрэлгэдэ — 8 час.

СЭЭЖЭЛДЭХЭ ЗОХЁОЛНУУД

1. Д. Улзытуев. Буряад хэлэн.
2. Онь hon үгэнүүд (багшын үзэмжөөр).
3. “Аламжа Мэргэн” (ульгэрхөө хэхэг, багшын үзэмжөөр).
4. Г. Чимитов. Табан хурган.
5. Б. Абидуев. Сонхоор малайhan hara
6. Д. Улзытуев. Хайранга.

VI КЛАССАЙ ТҮРЭЛХИ ЛИТЕРАТУРЫН ХЭШЭЭЛДЭ

ҮУРАГШАДАЙ АМАН БА БЭШЭМЭЛ ХЭЛЭ

ХҮГЖӨӨЛГӨӨР ХЭГДЭХЭ АЖАЛАЙ ГОЛ ЯНЗАНУУД

Уран зохёолой болоод нурагшадай уншаха хрестомати соо оруулагдаан зохёолой хэхэгүүдье ходорхойгоор, түргөөр уншалга.

Уран зохёолhoо хэхэгүүдье, сээжэлдэхэн зохёолнуудаа тодо honороор, уранаар уншалга.

Рассказуудые, ехэ прозаическа зохёолой хэхэгүүдье удхадань дүтэрхыгөөр, тобшоор болоод түүбэрилэн хөөрэхэхөө гадна, тэрэнээ найруулан бэшэлгэ (изложени). Тиихэдээ байгаалиин үзэгдэл, геройн түхэл шарай, гэр сохи байдал гэхэ мэтые зураглан хөөрэлгэ, бэшэлгэ.

Үзэхэн зохёолой удхаар ойлгоноо, мэдэх болонон юумэээ өөрынгөө үгөөр хөөрэлгэ, зохёолго (сочинени) бэшэлгэ, багшын гү, али ном coohoo үгтэхэн асуудалда аман ба бэшэмэл харюу үгэлгэ. Зохёолой герой тухай рассказ, зохёол хөөрэлгэ, бэшэлгэ.

Хрестомати соо оруулагдаан ехэ эпическэ болоод багашаг прозаическа зохёолой удхаар тусэб табилга.

Хараан, үзэхэн, мэдэхэн, дууланаан honин зүйлнүүдье уран үгын аргаар зураглан хөөрэлгэ. Рассказ зохёолго. Рассказай болоод басниин удхаар инсценировко табилга.

Уншанаан зохёолоор, уран зурагаар, хараан кинофильм, теле-дамжуулгаар hanамжаяа хөөрэлгэ.

ҮУРАЛСАЛАЙ БУСАД ПРЕДМЕДҮҮДТЭЙ ХОЛБООН

Буряад хэлэн. Буряад хэлэнэй хэшээлдэ нурагшадай хэлэжэ, хөөрэжэ, уншажа, найруулга ба зохёолго бэшэжэ шадаха дүршэлтийн үргэдхэлгэ. Зохёолго бэшэлгэ. Хэрэгтэй материал суглуулалгаар, шэлэн абалгаар гуримтай болголго, орёо тусэб табиулга; эпическэ зохёолой тусхай хэхэгэй текстын удхаар тобшо, түүбэри удхатай найруулга бэшэлгэ үргэлжэлүүлэлгэ, хүнэй хэхэн хэрэг, ажал, үйлэ тушаа зохёолго бэшэлгэ, байгаалиин үзэгдэл тухай, гэр байра сохи оршон тойрониие зураглан зохёолго бэшүүлэлгэ.

VI КЛАССАЙ ТҮРЭЛХИ ЛИТЕРАТУРЫН
ХЭШЭЭЛДЭ ҮУРАГШАДАЙ МЭДЭСЭ, ШАДАБАРИДА
ХЭГДЭХЭ ГОЛ ЭРИЛТЭНҮҮД

Үурагшад иимэ юумэнүүдые гол түлэб мэдэхэ ё хотой:

- үзэхэн зохёолойнгоо нэрье, автор тухай;
- шудалан үзэхэн зохёолойнгоо гол үйлэнүүдые (сюжет), геройнууд, үйлэдэгшэ нюурнууд, тэдэнэй хоорондохи харилсаа холбоон тухай;
- портрет, пейзаж, эпитет, метафора тухай гол ойлгосонууд ба тэдэнэй янзануудые;
- программаар хараалагдаан сээжэлдэхэ ё хотой зохёолой хэхэгүүдые, шүлэгүүдые.

Үурагшад иимэ юумэ хэжэ шадаха ё хотой:

I

- уран зохёолшын зохёол соогоо зураглаан зурагые ухаан сэдьхэлдээ бии болгожо;
- үзэжэ байхан зохёолой шухала үйлэнүүдые (эпизодые) бэшэ үйлэнүүдхээнь илгажа;
- зохёол соохи үйлэнүүдэй болонон шалтагаание, тэрэнэй хойшолон, сагье элирүүлжэ;
- үзэжэ байхан зохёолой хэлэнэй уран аргануудые, байгаалиин үзэгдэлнүүдые, зураглаан зураглалнуудые текст соохoo илгажа;
- зохёолой геройдо өөрын хэлэхэн үгэ, хэхэн хэрэг, үйлэ дээрэ үндэхэлхэн характеристикэ үгэжэ.

II

- уран зохёолой болоод хрестоматиин текст зүбөөр, ходорхойгоор уншажа;
- сээжэлдэхэн зохёол уранаар, тодоор уншажа;
- багашаг ба ехэ эпическэ зохёолнуудай хэхэгүүдые тобшоор, удхадань дүтэргыгөер, түүбэрилэн хөөрэжэ, найруулан (изложени) бэшэжэ;
- шудалан үзэжэ байхан зохёолоор өөрынгөө һанамжа зохёолго (сочинени-бодомжо) болгон бэшэжэ; багшын табиан асуудалда дүүрэн харюу үгэн хөөрэжэ, бэшэжэ, зохёолой герой тухай рассказ зохёожо;
- эпическэ зохёолоор гү, али тэрэнэй таарамжатай хэхэгээрнь тусэб табижа;
- өөрынгөө дураар шэлэжэ уншажан зохёол тухайгаа өөрынгөө һанамжые хэлэжэ, уран зураашадай зураан зураг, хараан кино тухай мүн һанамжаяа хэлэжэ, хөөрэжэ.

VII класс (68 час)

Оршол (1 час).

ТҮРЭЛ ХЭЛЭН, ТҮРЭХЭН ДАЙДАМНАЙ

Н. Дамдинов. **Түрэл хэлэн, түрэхэн дайда** (1 час). Поэдэй түрэлхи хэлэндээ дуратай байхан тухай мэдэрэлээ шүлэг соо харуулжанийн.

Үндэхэн хэлэнэй түрэхэн эхэтэй, түрэл арадтай, тоонто газартай нягта холбоотой байханийн.

Түрэлхи хэлэнэй хүнэй хүгжэлтэдэ үзүүлдэг нүлөө, ажабайдалда дүүргэдэг үүргэ, уран һайханайнь шэнжэ шанар.

Д. Улзытуев. **Буряад хэлэн** (1 час). Уран зохёолшын туд шүлэг соогоо буряад хэлэнэй үни холын түүхэтэй байхые зураглаханийн.

Түрэлхи хэлэнэй унтаршагүй хүсэтэй, мартагдашагүй мүнхэ байхан тухай.

Хүнэй хэлэхэн үгэнүүдэй шэнэ һайхан ажабайдалай түлөө тэмсэлэй эгээл шухала зэмсэгүүдтэй зэргэсүүлэгдэхэнийн.

ДУУНУУД, ЮРӨӨЛНҮҮД, ДОМОГОУУД

Урданай дуунууд (2 час). “Басаганай дуун” соо урда сагта буряад арадай жаргалгүй байхыен харуулалга. Туд зохёолдо унаahan морин түрэхэн эхэ хоёроо сэдьхэлдээ дүтөөр үзэжэ басаганай дуулаханийн.

“Ангуушанай дуун” соо урда сагта аба хайдагта шалгаржан мэргэшүүл тухай хэлэгдэхэнийн. Мэргэн ангуушанай омогорхолой харуулагдаханийн.

Мүнөөнэй дуунууд (2 час). “Мүнөөнэй дуунууд” соо арад зоной хараа бодолийн, сэдьхэлэйн мэдэрэлэй харуулагдаханийн. “Нютагнай” гэжэ дуун соо зоной ажабайдал магталга.

Композиторнуудай зохёохон дуунууд. Дуунуудай хэлэнэй уран һайханайнь онсо илгаа.

Юрөөлнүүд (2 час). Аман зохёолой туд жанрын зохёолнууд соо арад зоной зүгтэй хүнүүдтэй һайн һайхание хүсэжэ, уран гоё, удха дүүрэн үгэнүүдээр юрөөжэ хэлэхэнийн.

Юрөөлнүүдэй удха шанар болон байгуулалта.

Урданай ба мүнөөнэй юрөөлнүүд.

Бальжан хатан тухай домог (1 час). Туд домог соо буряад арадай уг гарбал тухай хэлэгдэхэнийн. Энэ домогто адлирхуу удхатай домогуудай дэлгэржэнийн.

Иимэ жанрай зохёолнуудай онсо шэнжэ шанар.

УРДАНАЙ БАЙДАЛЫАА

Ч. Цыдендамбаев. **Банзарай хүбүүн Доржо** (7 час). Туд роман дотор зураглагдахан Буряадай түрүүшүн эрдэмтэ Доржо Банзаровай бага наан.

Доржын түрэхэн нютагай онсо шэнжэ, түрэлхид, хүршэнэр, нүхэд. Үгүйтэй Тобшой хүгшэн, Арюухан, Затагархан гурбанай ажабайдал. Баян Мархансайтанай

хомхой һанаан.

Бүдүүлиг ааша.

Һонор ухаатай Доржын һайхан сэдьхэл, Ворхоног Үльгэршын хэлэхэн үгэнүүдээр Доржын һонирхолго, монгол бэшэгтэ һураханийн.

Хяагта ошожо, һуралсалаа үргэлжэлүүлхэнниийн. Шэнэ нүхэдтэй болонониинь. Доржын эрдэм шудалалгада ашатайгаар нүлөөлхэн ород багшанар, номууд, нүхэд.

Романай тодо хэлэн, уран арганууд.

Ц. Шагжин. **Будамшуу** (6 час). Туд зүжэг соогоо авторай урда сагай бурядуудай ажабайдал харуулханийн.

Зохёолой гол геройн эрэлхэг зориг, тэмсэл. Пьесын уран һайханай шэнжэ шанар.

Энэ жанрын зохёолнууд тухай ойлгосо.

ШЭНЭ САГАЙ ШЭНЖЭ

Ж. Тумунов. **Талын бүргэд** (2 час). Уран зохёолшын тус рассказ соогоо Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнай үедэ совет арадай үндэр дээдэ патриотизм гаргажа, фашис булимтарагшадтай эрэлхэг зоригтойгоор тэмсэхье харуулханийн.

Зохёолой удха ба байгуулалта. Тэрэнэй гол геройн дүрэ, гаргахан баатаршалга.

Б. Ябжанов. **Хэрмэшэ** (2 час). Туд рассказ соо Доржо хүбүүн Хэрмэшэ нохой хоёрой нүхэсэл тухай хэлэгдэхэнниинь.

Дайнай үеын үхибүүдэй хүндэ хүшэр ажабайдал.

Хэрмэшэ нохойн гаргахан габьяя.

Энэ зохёолой уран һайханай шэнжэ шанар.

Ц. Галанов. **Хүгжэм** (3 час). Энэ рассказ дотор Бальжама эхэнэрэй хуби заяан, ажал хүдэлмэри тухай зураглагдаханийн. Тэрэнэй эрдэм бэлигтэ Баярмаа басагаяа һургахаяа эрмэлзэхэнниинь.

Бальжама эхэнэрэй дүрөөр эхэ хүнэй һайхан сэдьхэл зохёолшын харуулханийн.

Зохёол соо байгаали, хүниие зураглахадаа, авторай хэрэглэхэн уран арганууд.

ЭХЭ БАЙГААЛИ

А. Л. Ангархаев. **Архимедэй хүшүүргэ** (1 час). Эрдэмтэдэй заха хизааргүй -- замби түбиин нюусые, ажабайдалай хүгжэлтын орёо асуудал тайлбарилха, шэнжэлхэ гээшэ “хүндэ хүшэр үүргэ” гэжэ поэдэй хэлэхэнниинь (бэшэхэнниинь). Шэнжэлэгшэдэй “хүндэ хүшэр үүргэ” имагтал үдэр бүриин шанга ажалай, эрдэм бэлигэй, мэргэжэл шадабарийн, оролдолгын ашаар бэелүүлэгдэдэг гэхэн һанал шүлэг соогоо харуулханийн.

Шүлэгэй уран найруулга, түхэл маяг, удха гурбанай тааража бүрилдэхэнниинь.

Б. Мунгонов. **Хара һалхин** (4 час). Туд повесть соо Г. Н. Левскиин ударидалга

доро ᄀурагшадай нютаг ороо шэнжэлхэеэ Баргажанай аймагаар аяншалһан тухай бэшэгдэхэниинь.

Энэ зохёолой гол геройнуудай дүрэнүүд, тэрэнэй ушаралта ябадалнууд.

Литературна теори: лирическэ отступлени (сухарилта) тухай ойлгосо.

Дурдагдаан повестьдо авторай лирическэ сухарилта оруулһанайнь удха шанар.

М. Самбуев. **Үглөөнэй шүүдэр** (1 час). Шүлэг соогоо поэт түрэл нютагтаа дуратай байһанаа харуулһаниинь. “...тэрэнги, булжамуур, ургытай нүхэсэхөөр тэнжэхэмби” гэжэ үгэнүүдэй удха. Нютаг оронойнгоо байгаалитай поэдэй сэдьхэ-лэй таһаршагүй холбоотой байһаниинь, байгаалиин гоё үзэсхэлэнгүүд тухай зураглаһаниинь,

Туд зохёолой патриотическа удха, онсо маягаар зохёогдоһонииинь.

Хамта:

уран зохёол үзэлгэдэ — 35 час;

хэлэлгэ хүгжөөлгэдэ — 25 час;

классчaa гадуур уншалгаар хөөрэлдэлгэдэ — 8 час.

СЭЭЖЭЛДЭХЭ ЗОХЁОЛНУУД

1. Н. Дамдинов. **Түрэл хэлэн, түрэхэн дайдамнай.**
2. Дуунууд (багшын үзэмжөөр).
3. Юрөөлнүүд (багшын үзэмжөөр).
4. М. Самбуев. **Үглөөнэй шүүдэр.**
5. А. Ангархаев. **Архимедэй хүшүүргэ.**

VII КЛАССАЙ ТҮРЭЛХИ ЛИТЕРАТУРЫН ХЭШЭЭЛДЭ

НУРАГШАДАЙ АМАН БА БЭШЭМЭЛ ХЭЛЭ ХҮГЖӨӨЛГӨӨР ХЭГДЭХЭ
ХҮДЭЛМЭРИИН ЯНЗАНУУД

Уран зохёолой хэхэгүүдые, “Байгал” журналай, “Буряад үнэн”, “Буряадай залуушуул” газетэнүүдэй статьянуудые шангаар, ходорхойгоор уншалга.

Уран зохёолой шэлэгдэхэн хэхэгүүдые тодоор, уранаар уншалга.

Рассказуудые болоод ехэ эпическэ зохёолой хэхэгүүдые удхадань дүтэрхыгөөр, тобшоор, зарим хэрэгтэй хубинуудые шэлэн түүжэ, найруулан хөөрэлгэ, бэшэлгэ (изложени).

Шудалан үзэжэ байһан зохёолоор һанамжаяа зохёожо хөөрэлгэ, бэшэлгэ. Учебник, хрестомати сохи болоод багшын табиһан асуудалнуудта дүүрэн аман ба бэшэмэл харюу үгэлгэ. Литературна геройн характеристикэ зохёон хөөрэлгэ, бэшэлгэ.

- Зураглан хөөрэлгэ. Уран зохёолой удхаар инсценировко табилга.

Эпический зохёолгоо шэлэн абтаан хэхэгэй гү, али бүхэли зохёолой удхаар тусэб табилга.

Өөрынгөө һанамжые хөөрэхэ, бэшэхэ юумэн тухайгаа тусэб табилга.

Уншаан уран зохёол, хараан уран зураг, кинофильм болоод теле-дамжуулгаар өөрынгөө һанамжа хөөрэлгэ, бэшэлгэ (хэлэхэн һанал бодолоо баримтануудаар үндэхэлхье оролдохо).

Һуралсалай бусад предметүүдтэй холбоо

Буряад хэлэн. Буряад хэлэнэй хэшээлдэ “Байгал” журналай, “Буряад үнэн”, “Буряадай залуушуул” газетэнүүдэй материал уншуулалга, хөөрүүлгэ. Янза бүриин холбоо удхатай текстын удхаар юрын ба орёо тусэбүүдье табюулалга. Уншаан текстын удхаар хөөрэлдөө хэлгэ, хөөрүүлэлгэ, хөөрэхэн юумыенъ бэшүүлэлгэ. Холбоо удхатай упражненин текст болоод элдэб байгуулалгатай мэдүүлэлнүүдье уншуулалга.

Һурагшад иимэ юумэ мэдэхэ ё хотой:

- уншажа байhan зохёолайнгоо автор тухай, номий нэрын удха тайлбарилга;
- шудалан үзэжэ байhan зохёолой герой болоод гол үйлэдэгшэ нюурнууд тухай, зохёол сохи шухала үйлэнүүдье мэдэхэхээ гадна, тэдэнэй хоорондохи холбоонуудые;
- уран зохёол бэшэхэ гол шухала арганууд, зураглалай янзанууд, зохёолой темэ ба гол удха, уран зохёолой геройнууд ба сюжет гэхэн литературна теоригоо ойлгосонуудые;
- программын эрилтын ёхоор сээжэлдэхэн шүлэгүүдье, эпический зохёолой хэхэгүүдье.

Һурагшад иимэ юумэнүүдье хэжэ шадаха ё хотой:

- уран зохёолшын зохёол соогоо зураглаан зурагые ухаан бодолдоо, сэдьхэлдээ бии болгожо;
- үйлэдэгшэ нюурай хэлэхэн үгэ, хэрэг, үйлэ элирүүлжэн эпизодуудье, шухала хэхэгүүдье зохёол соогоо илгажа;
- зохёолой үзэл бодолой болоод уран һайханай талье харуулалгада сюжедэй зүйлнүүдэй үйлын хүгжэлтын эхин, үйлын уялдалга, (үйлын хүгжэлтын эгээн дээдэ шата) үүргэ элирүүлжэ.

VIII класс (34 час)

АРАДАЙ АМАН ЗОХЁОЛ

Арадай аман зохёол ба тэрэнэй жанрнууд (1 час.) Арадай аман зохёол (фольклор) тухай ойлгосо. Ородой революционер-демокрадууд аман зохёол тухай.

Хүн түрэлтэнэй соёл болбосоролой хүгжэлтэдэ аман зохёолой үүргэ, тэ-рэнэй гуманис удха, уран һайханиинь.

Аман зохёол соо зураглагдахан арадай нангин һанал бодол, эрмэлзэл зорилго, хараа баримта, ойлгосо мэдэсэ, һургаал заабари, уран һайханай мэдэрэл, арадай тала хараж, энхэ амгалан байдал, баян хэшэг олгохоо оролдохон арадай баатар мэргэшүүлэй дүрэнүүд, тэдэнэй хэхэн хэрэгүүд, ябаан ябадал.

Аман зохёол — арадай гүн ухаанай һайхан сэдьхэлэй, үндэхэн хэлэнэй дундаршагүй баялиг.

Арадай аман зохёол түхэлөөрөө хубаарилга: шүлэгэй, прозын, зүжэгэй. Тэдэнэй жанрнуудаар илгарал.

Шүлэгэй жанрнууд: оньхон үгэнүүд, таабаринууд, дуунууд, юрөөлнүүд, жороо үгэнүүд, үльгэрнүүд. Эдэ зохёолнуудай онсо янза: байгуулга, толгой холбуулга, параллелизм, рифмэ г. м.

Прозын жанрнууд: мифүүд, домогууд, удхалхан хөөрөөнүүд (түүхэнүүд), онтохонууд, һонирхолтой хөөрөөнүүд. Прозын зохёолнуудай байгуулга, сюжет, уран арганууд г. м.

Зүжэгэй жанрнууд: арадай наадан, хатар, гурим заншалай ёхололнуудые гүйсэдхэлгэ. Тэдэнэй онсо янза.

Үльгэрнүүд ба үльгэршэд (1 час). Үльгэрнүүд — буряад арадай аман зохёолой эгээн ехэ жанр. Үльгэрнүүдэй темэ, гол удха, байгуулга, хэлэн, уран арганууд, геройнуудай патриотизм, арадай ажабайдал зураглалга.

Үльгэршэд — түрүү үзэл бодолоороо, бэлиг шадабаряараа онсо илгаржа, арадай дундааа урган гарахан оюун ухаатан мүн. Үльгэр хэлэхэ ёх, гурим. Аман зохёолнуудые хөөрөлгэдэ үльгэршэдэй онсо арга шадабари. Үльгэршэд А. А. Тороев, Е. И. Сороковиков-Магай, П. Тушемилов тухай мэдээн.

“Гэсэр” эпос (6 час). “Гэсэр” — Буряадай героическа эпосүүдэй элитэ ехэнь. “Гэсэр” үльгэр эрдэмтэдэй суглуулан бэшэжэ, бүридхэхэн тухай. Туд үльгэрэй гол удха. Гэсэрэй дүрэ, дайшалхы хэрэг, ябадалайн зорилго. Энэ эпосэй байгуулга, хэлэн, уран арганууд, мифическэ зүйлнүүд.

Үльгэр соо буряад, монгол, түбэд болон бусад арадуудай соёл болбосоролой талаар харилсаанайн баримтанууд.

Мүнөө үеын арадай аман зохёол (1 час). Соёл болбосоролой ба уран зохёолой хүсэ ехэтэйгээр хүгжэн һалбархада, аман зохёолой шэнэ үүргэ ба удха шанар, тэрэнэй шэнэ тематика.

Дуунууд, оньхон үгэнүүд, таабаринууд, юрөөлнүүд, һонирхолтой хөөрөөнүүд гэхэн жанрнуудай үлүү эршэтэйгээр хүгжэлтэ. Эдэ зохёолнуудай байгуулга, хэлэн, уран арганууд. Урданай ба шэнэ аман зохёолой жанрнуудай хоорондын холбоо.

Арадай аман зохёол ба совет буряад литература хоёрай холбоо харилсаан.

БУРЯАД УРАН ЗОХЁОЛNUУД

Х. Намсараев. “Цыремпил” (7 час). Х. Намсараев — буряад совет литературын үндэхэх һуури табигшадай нэгэн. Тэрэнэй залууhaа эрдэм ба уран найханай ажал тээшэ шунан эрмэлзэхэниинь, шууд оролсохонииинь. Зохёолнууд тухайнь тобшо мэдээн.

Повесть соо революциин урдахи буряад нийтэ зоной байдал үргэнөөр харуулагдаханиинь. Повесть соо зураглагдахан ангинуудай олон янзын түлөөлэгшэнэрэй дүрэ.

Цыремпилэй дүрэ. Буряад, ород ажалшадай дүрэнүүд: Доржо, Бушотто, Должод, Ямаахан, Козлов, Соболев, Матрена Ивановна. Эдэнэй үзэл бодолой хүгжэлтэ. Повесть соо баяд ноёдой байдал.

Тэмсэлэй дунда хүл мүрөө “төөрийн” Галша, Дари.

Повестиин хэлэнэй уран арганууд. Авторай уранаар зохёон бэшэхэ шадабари.

Литературна теори: литературын арадша ёх (народность).

Д. Дашинимаев. “Тоёон” (2 час). Поэдэй зохёолнууд тухай тобшо мэдээн.

“Тоёон” гэжэ шүлэг соо Буряад ороной хүгжэжэ, индустрι бии болгохониие, хүдэлмэришэн ангиин урган гарахые, хүдөө нютагуудта хамтын ажалай батажахые магтаханиинь.

Шүлэг зохёолгодо поэдэй өөрсэ янзаар хандажа, шэнэ түхэл оруулханиинь, шүлэгэй ритмикье шэнэ ёхоор зохёохонииинь, рифмэ хэрэглэлгэнь, буряад шүлэгэй уран аргануудые бүри нарижуулханиинь.

Литературна теори: шүлэгэй хэмжүүр, строфа (бадаг), ритм тухай ойлгосо.

Ц. Дон. “Хиртэхэн һара” (5 час). Ц. Доной (Цыденжаб Дондубоной) уран зохёолнууд тухай тобшо мэдээн.

“Хиртэхэн һара” туужа соо хүдөө ажахые шэнэлэн хубилгажа, шэнэ байдал байгуулха үеые зураглалга.

Раднын сэдьхэл бодолдо болохон үзэлэй, аяг зангай хубилалтанууд. Тэрэ үеын дунда шадалтанай шэнжэтэй түлөөлэгшье Радна үбгэнэй дүрэ дээрэ харуулалга.

Туужын уран арганууд.

Литературна теори: сюжет ба үйлын хүгжэлтэ.

Б. Базарон. “Сэлэнгын үер”, “Походто” (2 час). Б. Базароной поэзи тухай тобшо мэдээн.

“Сэлэнгын үер” гэжэ патриотическа удхатай шүлэг соогоо Сэлэнгэ мүрэнэй, түрэл Буряадайнгаа үзэсхэлэн байгаалиие поэдэй магтан һайхашааханиинь. Совет гүрэнэй хүршэ Монгол оронтой газар ухаараа, шэнэ байдал зохёохон түүхэтэ замаараа нэгэ харгытай байхые харуулханиинь.

“Походто” гэжэ шүлэг соогоо сэрэгшын хэсүү бэрхшээлнүүдье дабаха зориг,

хүсэн, шадал, тэрэнэй Эхэ орондоо, түрэл арадтаа үнэн дуратайһаань, бэеынь тамирай шамбайһаа сэхэ дулдыдана гэжэ харуулһаниинь. Походто ябаһан сэрэгшын портредые зүбөөр, шадабаритайгаар зураглаһаниинь.

Туд шүлэгүүдэй реализм, бодото байдалһаа набагшатайнь, ритмикинь тодо байгуулга.

А. Шадаев. “Шампии баабай” (2 час). А. Шадаевай уран зохёолнууд тухай тобшо мэдээн.

Рассказ соо нютаг ороноо мэдэхэ байһаниие харуулһаниинь. Шампии баабайн дүрэ. Зохёол дотор бодото баримтануудые хэрэглэлгэ.

Рассказ соо хэрэглэгдэхэн түүхэлэн хөөрэлгын, байгаалиин зураглалнуудай үүргэ.

Литературна теори: арадай аман зохёолой (оньһон үгэнүүдые түүхэлэн хөөрэлгэ) зүйлнүүд, уран зохёолой хэлэн.

Хамта: уран зохёол үзэлгэдэ — 27 час; хэлэ хүгжөөлгэдэ — 4 час; классчахаа гадуур уншалгада — 2 час; литературна теоридо — 1 час.

СЭЭЖЭЛДЭХЭ ЗОХЁОЛНУУД

1. “Гэсэр” эпосэй нэгэдэхи һалааһаа хэхэг.
2. Х. Намсараев. “Цыремпил” туужаһаа зунай халуун үдэр зураглаһан хэхэг.
3. Д. Дашинимаев. “Тоёон” гэжэ шүлэг.
4. Б. Базарон. “Походто” гэжэ шүлэг.

VIII КЛАССТА БУРЯАД ЛИТЕРАТУРААР ХЭГДЭХЭ АМАН БА БЭШЭМЭЛ ШУХАЛА ХҮДЭЛМЭРИ

Аман хүдэлмэри. Уран зохёолой ба научно-популярна, мүн сээжэлдэхэн текстнүүдые зүбөөр, хурданаар, тодо уранаар, шангаар уншалга.

Уран зохёолнуудай юрэнхы удха дэлгэрэнгыгээр, тобшоор түүбэрилһэн шэнжэлгын зүйлнүүдтэйгээр хөөрэжэ үгэлгэ. Аман үгөөр зураглалга, зүжэглэл (инсценировко) бэлэдхэл. Үзэжэ байһан зохёолоор аман үгөөр өөрын һанамжатай сочинени зохёолго. Үзэгдэхэн зохёолдо асуудал табилга. Зохёолой геройнуудта һурагша бүхэнэй зэргэсүүлһэн удхатай асуудалда характеристикэ үгэлгэ. Багшын хөөрөөн дээрэ, хрестомати соо үтгэхэн статья болон бусад материалнуудые (дурасхаал, һанамжа г. м.) ашаглан, уран зохёолшо тухай хөөрөөн. Бэеэ даагаад уншаһан литературна зохёолоор, хараһан кинофильмээр, телевизионноор, зүжэглэлгэ (инсценировко) шэнги түхэлтэй ех бэшэ сочинени выставкэ, музей хараһан тухайнь, классай ажал, городийн архитектурын хүшөөнүүд тухай, малай фермэ ошооноо гу, али һурагша бүхэндэ зохёохы шанартай даабари-рассказ, зүжэглэлгэ (инсценировко) шэнги түхэлтэй ех бэшэ сочинени выставкэ, музей хараһан тухайнь, классай ажал, городийн архитектурын хүшөөнүүд тухай, малай фермэ ошооноо гу, али

заводто элдэб мэргэжэлэй ажалтай, үрэ дүн ехэтэй хүдэлмэритэй г. м. танилсаан тухай зохёолго.

Бэшэмэл хүдэлмэри. Уран зохёолнуудай гү, али хэхэгүүдэйн удхаар бэшэжэ үгэлгэ. Үзэжэ байхан зохёолоор өөрын һанамжатай сочинени (сочинени-бодомжо) бэшэлгэ. Асуудалда дэлгэрэнгыгээр харюусалга. Һурагша бүхэнэй зэргэсүүлхэн асуудалда характеристикэ үгэлгэ. Уншаан зохёолоор ба өөрын һанамжануудаар юрын ба орёо түсэб табилга. Бэеэ даагаад уншаан зохёолоор, хараан кинофильмээр, зүжэгөөр, теле-дамжуулгаар өөрын бодомжолготой һанамжа бэшэлгэ. Һурагшадай өөхээдынъ ажаглаан үрэ дүн найтай ажал хүдэлмэри, аяншалга, экскурси, выставкэ г. м. тухай сочинени бэшэлгэ.

Һуралсалай бусад предмедүүдтэй холбоо.

Буряад хэлэн. Публицистическэ шэглэлтэй текстээр нютагай байгаалиин, архитектурын хүшөөнүүдэй, түүхын ба искусстваын зүйлнүүдье оруулалсажа байгаад дэлгэрэнгы ба түүбэрилхэн сочинени бэшэлгэ. Морально-теоретическэ ба патриотическа темэнүүдээр өөрын бодомжолготой сочинени (сочинени-бодомжо) бэшэлгэ.

VIII КЛАССАЙ ҺУРАГШАДАЙ МЭДЭСЭ, ШАДАБАРИДА ТАБИГДАХА ШУХАЛА ЭРИЛТЭНҮҮД

I

Һурагшад иимэ юумэ мэдэхэ ёхотов:

- уран зохёолой текст; темэ, үзэл бодол, уран дүрэ (уран найханай образ), үзэгдэхэн зохёолой геройнуудые, сюжет;
- байгуулгын (композициин) шухала онсо янзануудые, хэлэнэй зураглан тодорхойлхо арга хэрэгсэлнүүдые.

Һурагшад иимэнүүд юумэ шадаха зэргэтэй:

- үзэгдэхэ байхан зохёолнуудай байгуулгын (композициин) зүйлнүүдье илгажа ба тэдэнэй үүргэ тодорхойлжо;
- зохёолой геройнуудай өөр өөрын ба бултандань хабаатай шэнжэнүүдье тодорхойлон, характеристикэ үгэжэ, тэдэндэ авторай ямараар хандажа байные элирүүлхэ зорилготойгоор геройнуудые зэргэсүүлжэ;
- эпическэ, лирическэ, драматическа зохёолнуудые илгаруулжа;

II

- уран зохёолнуудай текст лирическэ, эпическэ, драматическа жанрай байхаарнь тэдэниие хараадаа абажа, тодоор, уранаар уншажа;
- үзэжэ байхан зохёолой геройнууд тухай, тэдээндэ авторай ямараар

хандажа байһые хараадаа абан, һурагша бүхэнэй, бүхы һурагшадай зэргэсүүлһэн аман гү, али бэшэмэл өөрын бодомжолготой сочинени (сочинени-бодомжо) зохёожо;

- уран зохёолой геройнуудта характеристикэ үгэхэ орёо түсэб табижа;
- бэеэ даагаад уншаahan литературна зохёолоор, зохёолой геройнуудта өөрөө ямараар хандажа байһанаа харуулан аман гү, али бэшэмэл һанамжа үгэжэ;

III

— һурагшадта зорюулжа хэблэгдэхэн научно-популярна номой тайлбари үгэдэг оньho, мүн литературна **нэрэ томъёотой** толи хэрэглэжэ.

IX класс (68 час)

БУРЯАД УРАН ЗОХЁОЛNUУД

Д-Р. Батожабай. “**Багшашни хэн бэ?**” (4 час). Д-Р. Батожабайн уран зохёолнууд тухай тобшо мэдээн.

“Багшашни хэн бэ?” гэжэ туужа соо хүдэлмэришэнэй мэргэжэлдэ һураан хүдөөгэй буряад хүбүүн Чулуун-Батын дүрэ. һуралсалай үедэ Чулуун-Батын дабаан бэрхэшээлнүүд;

Туужын байгуулга, сюжет.

Литературна теори: туужа тухай ойлгосо үргэдхэлгэ.

Ц.-Д. Дондокова. **Шулуунууд дуулана** (3 час). Ц-Д. Дондоковагай поэзи тухай тобшо мэдээн.

“Шулуунууд дуулана” гэжэ поэмын арадай түүхэтэ зам дээрэ үндэхэлжэ бэшэгдэхэниинь. Эхэнэр хүнэй хуби заяан тухай поэтессын лирическэ, публицистическэ шэглэлтэй хөөрөөн. .

Туд поэмын “Шулуунууд дуулана” гэжэ нэрлэгдэхэниинь.

Литературна теори: лирическэ зохёол тухай мэдэсэ үргэдхэлгэ.

Н. Дамдинов. **Декабристын бэхэлиг** (4 час). Н. Дамдиновай зохёолнууд тухай тобшо мэдээн.

Туд зүжэг соо Буряад орондо сүлэгдэхэн декабристнуудай хуби заяан тухай хэлэгдэхэниинь. Зохёолой наадаха нюурнуудай образууд. Гол герой Н. А. Бестужевай абари зангай хүгжэлтэ.

Ород ба буряад арадуудай хани барисаа зохёолшон харуулалга.

Ц. Галанов. **Саран хүхы** (4 час). Ц. Галановай зохёолнууд тухай тобшо мэдээн. “Саран хүхы” гэжэ туужа соо Хойто Байгалай баялиг, ашагта малтамалнуудые бэдэрэн оложо, Байгал-Амарай түмэр харгын барилгада бэлэдхэл хэхэ үедэ ябанан мэргэжлтэдэй ажал харуулһаниинь.

Зохёолой гол геройнууд болохо лесник Гомбо Доржын, геолог Виктор

Горбуновой, студентка Долгорой байгаалида гамтайгаар, эзэн ёхоор хандажа, баялигыень гамтайгаар ашаглахын түлөө хэхэн ажал, оролдолго, тэмсэл. Долгор басаганай һайхан сэдьхэл, ами бэеэ хайрлангүй хүниие абарха байхан зоригынь, инаг дураниинь.

Байгаалида хомхой шунахайгаар, хайра гамгүйгөөр хандагшадай арьяатан мэтэ һаналта, Шара Володя г. м. дүрэнүүд. Гани хүбүүнэй ухаа орохо тээшээ шэглэхэн зам.

Туужын сюжедтэ, байгуулгада аман зохёолой үүргэ. Байгаалии зураглаха зохёолшын уран шадабари.

Ц-Б. Бадмаев. **Итали тухай шүлэгүүд** (2 час). Ц-Б. Бадмаевай зохёолнууд тухай тобшо мэдээн.

Зохёолшын “Эртэ үглөөгүүр Венецидэ”, “Джанни Родаритай уулзалга”, “Дольче фар ниенте”, “Итальян сабхи”, “Арриведерчи”, “Катюша”, “Буугай магазинда” гэхэн шүлэгүүд соо ажалша арадай хүндэ хүшэр байдал, дэлхэйн арадуудта оюун бэлигээрээ, уран шадабаряараа мэдээжэ болохон Галилей, Данте, Рафаэль, Леонардо да Винчи, Микеланджело, Гарибальди, Грамши гэхэн агууехэ хүнүүдэй дүрэ ба үзэсхэлэн гоё хото городууд тухай уранаар, үнэн зүбөөр ха-руулжаниинь. Эдэ шүлэгүүдэй үзэл бодолой удха, түхэл, маяг.

I

Д. Эрдынеев. **Ехэ уг** (8 час). Д. Эрдынеевэй уран зохёолнууд тухай тобшо мэдээн.

“Ехэ уг” роман хадаа совет үедэ буряад арадай социальна байгуулалтада болохон хубилалтануудые харуулжан үргэн дэлисэтэй зохёол мүн. Лэгсэгтэн Арыяатан хоёром гэр бүлүн үри хүүгэдэйн хуби заяанда болохон хубилалтанууд. Хүдөө ажахын мэргэжэлтэдэй, хүдэлмэришэн ангиин түлөөлэгшэнэрэй эдэ бүлэнүүдхээ гаралга.

Зохёол соо мүнөө үеын хүдэлмэришэдэй, инженернүүдэй һанал бодол, хүсэл эрмэлзэл. Балта, Аян, Кобзевтон болон бусадай заводой ажалые эрхим шанартай болгох гэхэн оролдолго. Ород, буряад хүдэлмэришэдэй нүхэсэл. Олоной хэрэгтэ оролдолго гаргабашье, “өөртөө олзо, нэрэ соло олохье” бододог Балчин, Тучин мэтын хүнүүдэй дүрэнүүд.

Мухар үзэлтэнэй бии бололгодо гэр бүлүн нүлөө Арыяатанай бүлэ дээрэ харуулжа шүүмжэлжениинь. Арыяа үбгэн Ади хүгшэн хоёром хоорондохи сэдьхэлэй хурса тэмсэл, тэрэнэй хойшолон. Хуушан сагай үлэгдэлнүүд болохо барга бүдүүлиг омогорхол, һаймхаалга элишэлэн шүүмжэлгэ.

Роман соо нийтэ социальна ба хубини психологиис хамтадхан харуулжаниинь.

М. Самбуев. **Ленинград тухай шүлэгүүд** (3 час). М. Самбуевай поэзи тухай тобшо мэдээн.

“Ленинград тухай шүлэгүүд” соогоо поэдэй түүхэ ба Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнай үедэхи Ленинградай тэмсэл үнэн зүбөөр, уранаар харуулжаниинь. “Ленинград”, “Петергоф”, “Пискаревско булаша”, “Ладога” шүлэгүүдэй онсо удха, янза, байгуулга. Арад зоной патриотизм. Шүлэгүүдэй уран арганууд, үгэнүүдэй һуури һэлгүүлхэ арга хэрэглэгдэхэниинь.

М. Осодоев. **Ууган хүбүүн** (3 час). М. Осодоевой уран зохёолнууд тухай тобшо мэдээн.

“Ууган хүбүүн” гэжэ түүжын бодото ажабайдал дээрэ үндэхэлжэ бэшэгдэхэниинь. Зохёолой гол герой Владимир Бильдушкиновай дүрэ. Тэрэнэй бага наһан, эдир залуу хаһань, сэргэшэ болоод ябаһаниинь. Геройн һанал бодол, эрмэлзэл, ажалша аялдар абари зан, Эхэ орондоо үнэн сэхэ патриот байһаниинь. Владимирай хүмүүжэлдэ гэр бүлүнь, һургуулиин, аха зоной нүлөөн.

Даманска шадархи тулалдаанда Владимирай эрэлхэг зоригтойгоор хабаадалсалга. Тэрэнэй баатараар унаһаниинь.

Туд зохёолой биографическа шэнжэтэй байһаниинь.

А. Ангархаев. **Мүнхэ ногоон хасуури** (7 час). А. Ангархаевай зохёолнууд тухай тобшо мэдээн.

“Мүнхэ ногоон хасуури” гэжэ роман хүдөө нютагай мүнөө үеын зоной ажахы, ажал хүдэлмэри харуулжан зохёол. Ажалшадай зэргэдэ залуушуурай (Ханда, Таряаша, Мэдэгмаа) орожно, өөр өөрын замаар ябажа, хүдөө нютагтаа ажаллаха гэжэ шийдэхэниинь. Колхознигуудай дунда үнэн сэдьхэлтэй хүнүүдэй (Шаралдай), хамтын хэрэгтэ хабаадабашье, өөрынгөө, гэр бүлүнгөө олзо, дэбжэлтэ дээшэлүүлхын хойноо оролдонон хомхой хүнүүдэй (Ломбо) бии байһые харуулжаниинь. Наһатай зоной (Аюша) бодол сэдьхэлдэ хуушанай шажан номнолой зүйлнүүдэй худхаралдан, ябадалдань һаад татаха байһаниие шүүмжэлжэхинь. Мэдэгмаа, Дэвшэн, Цезарь, Ханда, Дулма, Шаралдай. Ломбо болон бусадай тус тустаа мүнхэ шанартай һайн һайхан юумэ олохоёо оролдононинь, хүдөөгэй зоной ябадалда үзэгдэхэн хангалтагүй муу зүйлнүүдье сатирын хүсөөр зохёол соо шүүмжэлэлгэ, геройн өөрынгөө ябаһан ябадал, хэрэг, зориг тухайгаа бодомжолнондо уран зохёолшын психологическа ба социальна тайлбари үгэлгэ.

Л. Тапхаев. **Ёохор** (3 час). Поэдэй тус зохёол соогоо буряад арадай заншалта ёохорые харуулжаниинь. Зохёол дотор буряад нютагай байдал, хүн зоной шэнжэ шанар гүнзэгыгөөр удхалан харуулжаниинь.

Поэмийн уран найруулга тухай ажал хээб гэжэ бэеэ шүүмжэлхэ бодол үнэн зүбөөр, уранаар харуулжаниинь. Энэ зохёолой байгуулгын онсо янза.

Поздүүд С. Ангабаев, В. Петонов, А. Бадаев, Г. Чимитов, В. Намсараев, Ц. Дондогой, Г. Дашибылов, Б. Халзанов гэгшэдэй уран зохёолнууд тухай мэдээн (2 час).

Прозаигууд Ш.-С.Бадлуев, Д.-Д.Дугаров, В.Ябжанов гэгшэдэй зохёолнуудаар хөөрэлдөөн (2 час).

Мүнөө үеын зүжэг зохёолнуудаар хөөрэлдөөн (1 час).

Хамта:

уран зохёол үзэлгэдэ — 46 час;
хэлэ хүгжөөлгэдэ — 15 час;
классчaa гадуур уншалгада — 4 час;
литературна теоридо — 3 час.

СЭЭЖЭЛДЭХЭ ЗОХЁОЛНУУД

1. Ц. Галанов. “Саран хүхы” туужаа байгаалии зураглаан хэхэг.
2. М. Самбуев. “Пискаревско булаша” шүлэг.
3. Ц-Б. Бадмаев. “Эртэ үглөөгүүр Венецидэ” шүлэг.
4. Мүнөө үеын поэдүүдэй зохёолнуудхаа 2 — 3 шүлэг (багшын үзэмжөөр).

IX КЛАССТА БУРЯАД ЛИТЕРАТУРААР ХЭГДЭХЭ АМАН БА БЭШЭМЭЛ ШУХАЛА ХҮДЭЛМЭРИ

I

Аман хүдэлмэри. Уран, научно-популярна, публицистическэ зохёолнуудые тодо уранаар уншалга үзэгдэжэ байхан зохёолоор өөрын бодомжолготой сочинени (соинени-бодомжо) зохёолго, тэрэ тоодо зохёолой геройнуудта тусгаар (хубин), зэргэсүүлэн, бүлэгөөрнь характеристикэ үгэлгэ. Уран зохёолшын ажабайдал, зохёохы ажал ябуулга, ажамидарапайнь намтархаа зүйлнүүд, зохёолой бии болохон түүхэ г. м. уран зохёолшо тухай хөөрөөн мэтэ монологическая хэлэлгын элдэб тусэбүүдье баримталан хөөрэлгэ. Ямар нэгэ ажахыда, завод, фабрикада экспурсяар ошохоноо, нургуулиин ажал хүдэлмэри тухай, совхоздо хүдэлнэнөө, городой скульптурна хүшөөнүүд, ургаса хуряалгын найндэр, ажалай мэргэжэлнүүдэй найндэр г. м. тухай аман үгөөр өөрын рассказ, очерк, замай тэмдэглэл мэтэ зохёохы шанартай соинени бэшэлгэ.

Бэшэмэл хүдэлмэри. Үзэж байхан зохёолоор гүнзэгы шанартай, өөрын бодомжолготой соинени бэшэлгэ, тэрэ тоодо зохёолой геройнуудта тус тустань, нэгэн доро бултандань, зэргэсүүлнэн удхатай характеристикэ бэшэлгэ.

Өөрынгөө уншаан номдо, хараан кинофильм, теле-дамжуулга, зүжэг болон выставкэдэ рецензи гу, али һанамжа (отзыв) бэшэлгэ. Уран зурагуудай галерейдэ,

ажахыда, заводой ажал дээрэ өөрөө ажаглалта хэжэ, рассказ бэшэлгэ.

Литературна темээр нэгэ материал дээрэ үндэхэлжэ, элидхэл гү, али реферат бэшэлгэ.

Һуралсалай бусад предмедүүдтэй холбоон.

Буряад хэлэн. Морально-эстетическэ ба литературно-хронологическа темэнүүдээр публицистическэ шэглэлтэй сочинени бэшэлгэ. Нэгэ материал дээрэ үндэхэлжэ элидхэл бэлэдхэлгэ.

IX классай һурагшадай мэдэсэ, шадабарида табигдаха шухала эрилтэнүүд. Һурагшад иимэнүүд юумэ мэдэхэ ёнотой: — литература ажабайдал хоёрои хоорондохи холбоон;

— уран зохёолшоной намтархаа тон шухала мэдээнүүдье;
— уран зохёолнуудай текстнүүдье;
— сюжет, байгуулгын (композициин) онсо янзануудье;
— үзэгдэхэн зохёолнуудай гол үйлэдэгшэ нюурнуудай типическэ удха шанар;
— литературна зан абары (характер), уран зохёолой түхэл маяг, бодото байдалхаа үндэхэлгэ гэхэн ойлгосонуудай шухала шэнжэнүүдье.

Һурагшад иимэ юумэнүүдье шадаха зэргэтэй:

— уран зохёолнуудье, тэдээн соохоо хэхэгүүдье, сээжэлдэхэн зохёолнуудаа тодо уранаар уншажа;
— уран зохёолой үзэл бодолой ба уран һайханай өөрсэ маягые хараадаа аван, уран зохёол шүүбэрилжэ;
— эпос, лирикэ, драма гэхэн литературна зохёолой ямар жанрай байхые элирүүлжэ;
— сюжедэй, байгуулгын (композициин) зүйлнүүдэй, образуудай ба зураглан тодорхойлхо хэлэнэй арга боломжонуудай гуримай үзэл бодолой ба уран һайханай үүргэ тодорхойлжо;
— зохёолой удха задалан харуулхада, геройн үүргэ ба геройдо үгэхэн авторай сэгнэлтэ эли тодо болгожо.

II

— монологическая хэлэлгэ һайнаар хэрэглэжэ, өөрынгөө һанамжа ойлгосотойгоор хэлэжэ, тэрэнээ ойлгуулжа, баримталжа, хамгаалжа;
— тусэб табижа, тэрэ тоодо тезиснэ тусэб, мүн уран зохёолой шүүмжэлхы статьянуудаар конспект бэшэжэ;
— нэгэ материал дээрэ үндэхэлэн, литературна темээр элидхэл, соносхол (сообщение) гү, али реферат бэлдэжэ;
— бэеэ даагаад, уншаан номоор, хараан фильмээр, теле-дамжуулгаар, зүжэггөөр рецензи гү, али һанамжа (мнение), һайшаал бэшэжэ.

III

— Һуралсалай элдэб түхэлэй толинууд ба тайлбаринуудые хэрэглэжэ.

Х класс (68 час)

ХХ ЗУУН ЖЭЛЭЙ УРДАХИ

БУРЯАД УРАН ЗОХЁОЛ (1 час).

Буряадай уран зохёол олонхи нютагуудта монгол үзэг дээрэ бэшэгдэжэ байжанийн, ород, түбэд үзэг хэрэглэлгэ. Буряадуудай дундахаа түрүү үзэл баримталжан үсөөхэн эрдэмтэдэй, багшанарай (Н.С. ба Я.А. Болдоновууд, Б. Норбоев, Ц. Онгодов, Р. Номтоев, Г. Гомбоев, М.Н. Хангалов, Г. Цыбиков болон бусадай) урган гаралга. Д. Банзаровай ажал.

Урданай зохёолнуудай жанрууд: арадай аман зохёолой буулгабаринууд, угай бэшэгүүд, нургаалнууд, замай бэшэгүүд. В. Юмсунтай бэшэхэн “Эрдэмтэ соохор моритой Эрилтэй хаан” үльгэр. Аман зохёолтой холбоонийн. Эрдэмтэ соохор мориной шэдитэ үүргэ. Алтан Шаа Одхон Дангина хоёрой дүрэнүүд.

Ород ба бусад арадай уран зохёолоо оршуулганууд, “Пан чатантра”, “Аржа Буржа хаан” онтохонуудай, А. С. Пушкин, И. А. Крылов, Л. Н. Толстой, К. Д. Ушинскиин зарим зохёолнуудай оршуулганууд.

ХХ зуунай эхиндэ багшанаар, нурагшанарай бэшэхэн зүжэгүүд: Д. А. Абашеевэй “Үхэл”, С. П. Балдаевай “Цырен малша”, И. Г. Салтыковой “Хубхай шоно”, И. В. Барлуковой “Архийн зэмэ”, Ч.-Лх. Базароной “Хаарташан”. Ород драма нажаажа бэшэхенийн нургуулида үхибүүдээ нургаха, ариг сэбэрье сахиха, эмшэн докторто хандаха, архи, хаарта хэхэгүй г. м. нургаал номноён эдэ зохёолнуудай арад зониие гэгээрүүлхэ гэхэн гол удха. Зохёолнууд соо арадай аман зохёолой зүйл хэрэглэхэнниинь.

БУРЯАД ЛИТЕРАТУРА

Буряад литературын бүридэлгэ (1 час)

Буряад литературын бүридэлгэдэ үндэхэн нуури болохон арга боломжонууд ба түшэгүүд: а) манай орон дотор буряадуудай өөхэдөө бээз даанги республика бололго; б) соёл болбосорол дээшэлүүлхэ талаар хэгдэхэн ажал: нургуулинуудые, гэгээрэл-болбосоролой эмхи зургаануудые нээлгэ, хэблэлэй, полиграфииин бааза бии болголго; в) арадай аман зохёолой баялиг ба хуушан буряад бэшэмэл зохёол; г) бусад арадуудай, илангаяа ордой классическа ба мүнөөнэй литературын жэшээ болон нүлөөн.

Буряад литература хадаа арадай соёл болбосоролой түүхэдэ урдань үзэгдөөгүй, шэнэ удха шанартай соёлой үндэр дээдэ шата. Иимэ литература байгуулгын эхин үедэ уран зохёолой удха, түхэлэй талын асуудалнуудаар

боловон арсалдаанууд. Хубилган шэнэдхэлгын үедэ болож байгаа үйлэхэрэгүүдэй нийтэ-политическэ, литературна ажабайдалда нүлөөлэлгэ. Б. Баадин, С. Туя ба бэшэ зохёолшодой ажабайдалтай танилсуулга.

20-дохи онуудай литература (1 час).

Буряд арадай дундахаа гаранаан түрүүшүн зохёолшод Х. Намсараев, Д-Р. Намжилон, С. Туя, Ч. Базарон, С. Балдаев, И. Дадуев.

20-дохи онуудай буряд литературын тематика, удаа.

Х. Намсараевай “Ула ба зула” поэмэ, “Баригдабал балар харанхы”, “Монгол нүүдэл” шүлэгүүд; С. Балдаевай “Үнэнэй баяр” зүжэг; Б. Абидуевай “Самолет” поэмэ ба шүлэгүүд, Д. Дашинимаевай “Ленин нүгшэбэ” шүлэг; Б. Базароной “Түмэршэ дарханай дуун”, “Жабхаланта эдиршүүл”, “Туйба” шүлэгүүд.

Х. Намсараевай “Харанхы” ба бусад зүжэгүүд. “Үбгэн гэлэнэй үгэ” поэмэ, Д-Р. Намжилоной “Мунхаг байдал” зүжэг, Ч. Базароной “Хилээмэн” зүжэг, С. Балдаевай “Эхэнэрэй һуудал” зүжэг, И. Дадуевай “Һураан — далай, һураагүй — балай” зүжэг.

Прозын зохёолнуудай литературада бии бололго, Х. Намсараевай “Үншэдэй үхэл”, С. Туягай “Сэсэг”, И. Дадуевай “Хөөрүү хүбүүн” гэхэн зохёолнууд.

20-дохи оной зохёолнуудай жанрнууд. Зүжэг зохёолнуудай диилэнги ушар. Шүлэгэй, зүжэг зохёолнуудай уран арга, хэлэндэ арадай аман зохёолой нүлөөн.

30-дахи онуудай литература (2 час).

Бэлигтэй уран зохёолшодой гаралга. Литературын бүхы һалбари, жанрнуудай хүгжэлтэ. 1934 ондо болохон Бурядай уран зохёолшодой нэгэдэхи съезд.

Энэ үедэхи буряд литературын тематика ба үзэл бодолой шэглэл.

Прозын зохёолнууд: Х. Намсараевай “Нэгэтэ һүни”, Ц. Доной “Хиртэхэн һара”, “Брынзын санха” повестьнууд; зүжэгүүд: Н. Балданогой “Таһалдал”, “Хоёр ханинууд” ба М. Эдельтэй хамта бэшэхэн “Эржэн”, А. Шадаевай “Мэр-гэн”; шүлэглэмэл зохёолнууд: Ц. Галсановай “Дүрбэн үдэр, гурбан һүни”, Х. Намсараевай “Айдархан”, Ц. Номтоевой “Сэндэмэ”, Б. Базароной “Зүгы”, Ж. Балданжабоной “Баатарай зам”, Д. Дашинимаевай “Буркавдивизион” гэхэн поэмэнүүд. Литература соо шэнэ хүнниие, патриотизм, хүнэй һанал бодол, сэдьхэл зураглалга.

Буряд шүлэгэй хүгжэлтэ. Гражданска ба политическэ, инаглалай болон байгаалиин зураглалай уянгата шүлэгүүд. Эхэ орон, патриотизм, арадуудай хани барисаан тухай зохёолнууд. Буряд дуунуудай дэбэрэлгэ. Лирическэ шүлэгүүд. Бэлигтэй поэдүүд Ц. Галсанов, Ц. Номтоев, Ш. Нимбуев, Д. Мадасон, Д. Дамдинов гэгшэдэй урган гаралга.

Түүхын шэнжэтэй зохёолнууд: Х. Намсараевай “Цыремпил” повесть, “Тииэмэ байгаа” рассказуудай суглуулбари; Ц Номтоевой “Зориг” поэмэ; С. Михахановай “Бадлын Гарма” поэмэ; Д-Р. Намжилоной (Б. Баадинтай хамта бэшэхэн) “Жэгдэн”

зүжэг; Н. Балданогой “Олоной нэгэн”, “Энхэ-Булад баатар” зүжэгүүд; А. Шадаев, Г. Цыдынжаповай “Баяр”, Ж. Тумуновай “Сэсэгмаа” зүжэгүүд.

Уран һайханайнгаа талаар буряад литературын ургалта. Хүнэй бодол, үзэл, һанаанай хубилалтануудые, сэдьхэлэй байдал харуулалга. Литературна хэлэнэй хүгжэлтэ. Шүлэгэй жанрые нарижуулха талаар хэхэн буряад поэдүүдэй амжалта. Буряад литературын үзэл бодолой болон уран һайханай талаар хүгжэлтэдэ ородой классическа ба бэшэ арадуудай литературын нүлөөн. Оршуулгын ажалай амжалтанууд. Пушкинай, Лермонтовэй, Крыловай, Некрасовай, Толстойн, Горькин, Маяковскиин, Островскиин, Фурмановай, Исаковскиин, Сурковой зохёолнууд буряад хэлэн дээрэ.

1940 ондо Москва хотод болохон буряад искусстваын декадада уран зохёолшодой амжалтатай хабаадалга.

Х. Намсараев. **Тайшаагай ташуур** (6 час). Х. Намсараевай намтар, зохёохы зам тухайнь мэдээн.

“Тайшаагай ташуур” драма, XIX зуун жэлэй дүшэ гаран онуудта хориин бурядуудай түүхэдэ болохон ушар баримтада бзшэгдэхэниинь. Ноёд, баяд, ламанарай хоорондоо засаг, зөөри, албата зонoo булялдажа, хорото бодол. хомхой сэдьхэлээ элишэлжэ байхыене харуулалга (Николай Дымбылов, Тарба Жигжитовэй дүрэнүүд). Арад зоной ядаралта байдал зураглаханиинь, ангиин тэмсэлэй эршэтэй боложо байханиинь (Гоншог үбгэнэй дүрэ).

Драма сохи гол нюурнуудай (Дымбыловэй, Гүрэмбэ ламын, Гоншогой, Жигжитовэй) хэлэнэй онсо илгаанууд.

Литературна теори: буряад уран зохёолой арадша ёхо. Ц. Дон. Брынзын санха (5 час). Ц. Доной (Цыденжаб Дондубоной) намтар, зохёохы зам тухайнь мэдээн.

Хүдөө нютагуудта болохон үзэгдэлнүүдэй халуун мүрөөр бэшэгдэхэн “Брынзын санха” гэжэ зохёол. Туужа соо хүдөө ажахье шэнэдхэн байгуулхын түлөө бодото байдал харуулга. Должон, Гомбо, Бальжанай дүрэнүүд. Тэдэнэй шэн зориг, эдэбхитэй ажал. Туужын хэлэнэй онсо шэнжэтэй байханиинь.

Литературна теори: буряад совет литературын коммунист партиин тухэл шэнжэ.

ЭСЭГЭ ОРОНОО ХАМГААЛГЫН АГУУЕХЭ ДАЙНАЙ БА ДАЙНАЙ УДААДАХИ ЖЭЛНҮҮДЭЙ БУРЯАД ЛИТЕРАТУРА (2 час)

Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнай үедэ бухы арадай морально-политическэ нэгэдэлэй улам бэхижэжэ, фашизмые илан дараха, энхэ тайбан байдал тогтоохо хэрэгтэ зорюулагдаханиинь. Дайнай үедэхи литературын, уран зохёолшодой үндэр үүргэ, патриотизм, арадуудай хани нүхэсэл, хүнүүдэй баатаршалга харуулха, дайсан фашистын зэрлиг зосоохие элишэлхэ гэхэн зорилгонууд. Энэ шухала

зорилгонуудые баримталжа бэшэгдэхэн зохёолнууд: Х. Намсараевай “Илалтын тuya”, Ц. Номтоевой “Хүлэг” повестьнууд, Ц. Галсановай “Чудска нуур дээрэхи сууряан”, Ч. Цыдендамбаевай “Гвардеец”, Ж. Тумуновай “Эхын юрөөлөөр” поэмэнүүд, Н. Балданогой “Байгалай загаанашад” пьесэ, А. Шадаевай очеркнууд.

Зохёолнууд соо патриотизм үргэхэ, үргэдхэхэ хэрэгтэ түүхын темэ хэрэглэлгэ. Н. Балданогой “Бабжа-Барас баатар”, Х. Намсараевай “Тайшаагай ташуур” зүжэгүүд, Ц. Галсановай “Павел Балтахинов” поэмэ ба бэшэшье зохёолнууд соо эрхэ сүлөөгэйнгөө тулөө арадай тэмсэл, энэ тэмсэлдэ ород арадтай аха дүүгэй хани барисаа урда сагхаа байгуулан ерэхье харуулалга.

Патриотическа удхатай шүлэгүүдые бэшэхэн поэдүүд: Ц. Галсанов, Ж. Тумунов, Ч. Цыдендамбаев, Ш. Нимбуев, Ж. Балданжабон, Б. Базарон, Ц. Номтоев, Д. Хилтухин, С. Дунаев, К. Брянский ба бусад. Поэзиин гражданска, публицистическэ, инагай жанрууд. Шэнээр хэрэглэгдэхэн жанрууд: мэндын бэшэгэй, захяагай, юрөөлэй маягтай шүлэгүүд, сатирическэ шүлэгүүд. Аман зохёолой баян жасааа поэдүүдэй хэрэглэхэн зүйлнүүд.

Дайнай һүүлэй жэлнүүдтэ ажахыгаа һэргээхын, арьбадхахын хойноо арадай оролдохонийн. Уран зохёолшодой урда табигдаан шэнэ зорилгонууд. Буряад уран зохёолшодой зэргэдэ шэнэ бэлигтэнэй жагсан оролго: Д. Батожабай, Ц. Шагжин, Н. Дамдинов, Ц. Жимбиев, Ц. Бадмаев, Ч.-Р. Намжилов, Г. Чимитов, Ц. Галанов, С. Ангабаев. 1950 ондо Москвада буряад литературын үдэшэнүүд эмхидхэгдэжэ, нэрэтэй уулзалгада зүвшэн хэлсэлгэ.

Түүхын үе сагье үргэнөөр зураглаан ехэ зохёол бүтээхэ гэхэн уран зохёолшодой оролдолгонууд, буряад литература соо прозын зохёолнуудай түрүү һуурида гаралга. Романай бии бололго. Түрүүшын романууд: Ж. Тумуновай “Нойрхoo һэрийн тала”, “Алтан бороо”, Х. Намсараевай “Үүрэй толон”, Ч. Цыдендамбаевай “Банзарай хүбүүн Доржо”. Шүлэглэхэн, зүжэг зохёолнууд соо үргэн дээлисэтэй бүтээлнүүд: Ж. Тумуновай “Сүхэ-Баатар” поэмэ, Н. Балданогой “Дүлэн” зүжэг, Х. Намсараевай “Домогто шүлэглэл” поэмэ ба бусад.

Дайнай һүүлдэхи үе сагай байдал харуулжан зохёолнууд.

Хүнүүдэй баатар ажал, үндэр патриотизм, эб найрамдалай тулөө тэмсэл, дай үүсхэгшэдые буруушаан дэлхэйн хүн зоной хүсэ шадалаа нэгэдхэлгэ тухай зохёолнууд. Ц. Галсановай, Ж. Тумуновай, Д. Жалсараевай, Н. Дамдиновай, Ц.-Б. Бадмаевай, Ц. Жимбиевэй шүлэгүүд, Ч. Цыдендамбаевай “Соном Гармаев” поэмэ. Публицистическэ политическэ шүлэгүүдэй аялгын эршэдэлгэ.

Литературада ушаржан дутуу дундануудые элирүүлэлгэ, сагай алхадалхаа гээгдэлгэ, мүнөөнэй хүнэй сэдхэл халирхайгаар зураглалга, схематизм, хёмороо харуулхагүй декларативна зохёол бэшэлгэ, эдэниие усадхахын тулөө оролдолго.

Ж. Тумунов. **Нойрхoo һэрийн тала** (8 час). Ж. Тумуновай намтар, зохёохы

зам тухайнь мэдээн.

“Нойрхоо һэрийн тала” романай гол темэ.

Роман соохи дүрэнүүд. А. Петров Н. Бороев, П. Базаров ба бусадай олоной хэрэгэй түлөө оролдохонийнъ, тэдэнэй һайхан сэдьхэл. Дэлгэр Доржиевай дүрэ. Эхэнэрнүүдэй дүрэнүүд: Сэсэгмаа, Рэгзэд, Янжима, Должод, Тапхаев, Шодон, Тохого болон бусадай дүрэнүүд.

Романай типическэ дүрэнүүдье зураглалга. Нийтийн зоной байдал хүнэй өөрынъ ябадал хоёрои хоорондохи орёо харилсаае үнэн зүбөөр шиидхэлгэ.

Литературна теори: реализм, тэрэнэй буряад литературада тогтонижоён тухай.

Н. Г. Балдано. **Энхэ-Булад баатар** (4 час). Н. Г. Балданогой намтар, зохёохы зам тухай мэдээн.

“Энхэ-Булад баатар” гэжэ драматическа поэмын үльгэр домогой удхажаа дулдыдан бии бололго. Зохёолой гол герой Энхэ-Булад баатарай үнэн хэрэгэй түлэд хардуулалга. Тэрэнэй эхэ нютаг, арад зонойнгоо сүлөөтэ байдалай түлөө тэмсэлдэхаруулжан баатаршалга. Драмын үйлэдэгшэ нюурнууд. Зохёол соо харуулагдахан хархис шэрүүн, харатан һүнэн үгы болохо, сүлөөтэ жаргалта байдал заатагүй мандаха гэхэн удха.

Литературна теори: драматическа поэмэ, тэрэнэй шэнжэ шанар.

Ч. Цыдендамбаев. **Түрэл нютагхаа холо** (8 час). Ч. Цыдендамбаевай намтар, зохёохы зам тухай мэдээн.

“Түрэл нютагхаа холо” гэжэ роман соо эрдэмтэ Д. Банзаровай намтар, эрдэмэй ажал тухай бэшэгдэхэниинъ. Роман соо түрүүшын буряад эрдэмтын шэнжэлхэ ухаанай хүгжэн һалбарханиие, хэхэн ажалыенъ авторай уранаар зураглаханиинъ.

Д. Банзаровай эрдэмтэ болохо замда ород эрдэмтэд М. Ковалевский болон бусадай туha.

Д. Банзаровай дүрэ. Тэрэнэй хурса бэлигтэй, түрэл арадтаа үнэн сэхэ, үетэн нүхэдтөө һайнаар хандадаг, үе сагайнгаа түрүү үзэл ойлгожо абахые оролдодог һайн һайхан шэнжэнүүдтэй байхыенъ үнэн зүбөөр харуулалга. Авторай харуул-хан тэрэ үеын буряад нютагай байдал.

Ц. Номтоев. **“Ород арад”, “Ярууна”**. (2 час). Ц. Номтоевой намтар, зохёохы зам. Поздэй зохёолнууд соо Эхэ ороноо, ажалша хүнүүдье, арадуудай хани барисаае магтажа, үндэр мэдэрэлээр харуулжаниинъ.

Шүлэгүүд соогоо арадай аман зохёолой баялигхаа хэрэглэхэниинъ.

Литературна теори: буряад литературын интернациональна ёho.

Ж. Балданжабон. **Сэнхир хаданууд** (5 час). Ж. Балданжабонай намтар, зохёохы зам. “Сэнхир хаданууд” роман соо мүнөө үеын арадай байдал

харуулагдаханийн. Юрын колхознигуудай мэргэжэл, оролдосотой ажал, һонор ухаае Даржаа ахайн дүрөөр харуулалга, залуу ажалшадай эдэбхитэ үүсхэл, эршэ зориг (Хорло, Уржэн, Балма).

Үнэн ажал, нүхэдэй түхаламжа хүнэй зан аbarи һайжаруулжа шадаха хүсэн байһанийн. (Аюурай дүрэ). Роман соо хүдөө ажахыда үзэгдэхэн дутуу дундануудые элишэлэлгэ, тэрэниие заһаруулхын түлөө хэгдэжэ байһан ажал ха-руулалга.

Д. Мадасон. “**Алта мүнгэнһөө үнэтэй адха хара шорой**” (2 час). Д. Мадасоной намтар, зохёохы хүдэлмэри, арадай аман зохёол суглуулха ажал тухайнь мэдээн.

Поэдэй лирическэ шүлэгүүд соо хүнүүдэй патриотизм, Эхэ орондоо үнэн ябадал харуулагдаханийн.

Хамта:

уран зохёол үзэлгэ — 47 час;
бэшэгэй хүдэлмэри — 8 час;
классчaa гадуур уншалга— 9 час;
литературна теори — 4 час.

СЭЭЖЭЛДЭХЭ ЗОХЁОЛНУУД

Ж. Тумунов. “**Нойrhoо һэрийн тала**” романhaа Дэлгэрэй өөр тухайгаа бодомжолнон хэхэг. Ц. Номтоев. “**Ярууна**” шүлэг. Ж. Балданжабон. “**Сэнхир хаданууд**” романhaа мал адуулалга тухай хэхэг. Д. Мадасон. “**Алта мүнгэнһөө үнэтэй адха хара шорой**” шүлэг.

Х КЛАССТА БУРЯАД ЛИТЕРАТУРААР ХЭГДЭХЭ АМАН БА БЭШЭМЭЛ ШУХАЛА ХҮДЭЛМЭРИ

Уран зохёолнуудые тодо уранаар уншалга. Аман хэлэлгээр ба бэшэлгээр дамжуулха һурагшын өөрын һанамжа түсэблэлгэ.

Үзэгдэжэ байһан зохёолоор гу, али хэдэн зохёолнуудаар зэргэсүүлһэн удхатай, шийдхэхы шэнжэтэй аман хэлэлгын ба бэшэмэл өөрын бодомжолготой сочинени, мүн публицистическэ шэнжэтэй өөрын бодомжолготой сочинени (сохи-нени-бодомжо) бэшэлгэ.

Тусгаар (хубин) даабаринуудаар зохёохы (творческо) шанартай хүдэлмэри — уранаар зураглалнуудые, рассказуудые, очеркнуудые, шүлэгүүдые бэшэлгэ, мүн литературна орон нютагайнгаа, музейнүүдэй ба архивна материалнууд дээрэ үндэхэлэн шэнжэлэлгын хүдэлмэри хэлгэ.

Литературын-шүүмжэлхы статьянуудаар конспект бэшэлгэ, түсэб, тезисуудые табилга.

Нэгэ гү, али хэдэн материалнуудаар литературна темэдээ элидхэл ба реферат зохёолго.

Бээз даагаад уншаан номоор, хараан кинофильмээр, теле-дамжуулгаар, зүжэгөөр рецензи бэшэлгэ.

Х КЛАССТА ҮУРАГШАДАЙ МЭДЭСЭ, ШАДАБАРИДА ТАБИГДАХА ШУХАЛА ЭРИЛТЭНҮҮД

Үүрагшад иимэ юумэ мэдэхэ ё хотой:

I

— уран зохёолнуудые гү, али зохёолгоо хэхэгүүдые, тэрэ тоодо сээжэлдэхэн текстнүүдые тодо уранаар уншаха;

— сюжедэй, байгуулгын (композициин) зүйлнүүдэй образуудай гуримай ба зураглан тодо болгохо хэлэнэй арга боломжонуудай идеинэ, уран һайханай үүргье элирүүлхэ;

— зохёолой геройнуудта, үйлэ ушарнуудта авторай хандалга тодоруулха, уншаан зохёолоор үгэхэн өөрынгөө сэгнэлтые баримталжа ойлгуулха;

— үзэгдэхэн зохёолнууд дээрэ үндэхэлэн, авторай үзэл бодол зохёохы ажал хоёрой хоорондохи холбоо элирүүлхэ;

II

— хэмжээгээрээ, янза шанараараа (характераараа), жанраараа илгаатай аман ба бэшэмэл сочиненинүүдые зохёохо;

— литературын-шүүмжэлхы ба публицистическэ статьянуудаар, багшын лекцинүүдээр түсэб, тезис, конспект бэшэхэ;

— хэдэн материалнуудай үндэхэөр литературна темэдээ элидхэл гү, али реферат бэлэдхэхэ;

III

— толинууд, энциклопедическэ тайлбаринууд, библиографическа заабарита номууд г. м. элдэб янзын литературна тайлбаринуудые хэрэглэхэ.

XI класс (68 час)

60–80-ЯД ОНУУДАЙ БУРЯАД ЛИТЕРАТУРА

Мунөө үеын хүгжэлтын шэнжэнүүд (6 час).

Уран зохёолшодой урган гаралга: Д. Улзытуев, К. Цыденов, Ц. Хамаев, Ц. Дондогий, М. Осодоев, К. Ильин, В. Петонов, М. Самбуев, Д. Эрдынеев, Г. Дашибылов болон бусад. Залуу бэшэгшэдэй конференцинүүд. Республикийн уран

зохёолшодой съезднүүд, бусад литературануудтай барисаагаа буряад литературын үргэлжлэлийн нийтийн төслийн төвийн мэдээллийн зорилгоо бий. 1959 ба 1973 онуудтаа Москвада болохон буряад литература болон искусствааны декадаа харалганаар төслийн төвийн мэдээллийн зорилгоо бий.

Буряад литературада мүнөө үе сагай арадай байдалай темын гол үүри эзэлслэлгэ. Ажабайдалые хооноор магтангүй, дутуу дундануудые нюунгүй бодото дээрэнь харуулжсан зохёол бэшэхээ гэхэн зорилго бэелүүлгэ. Бэрхэшээлнүүдье да-бан гараха хүнэй дүрэнүүдье зураглалга. Б. Мунгоновой “Харьялан урдаа Хёлгомнай” роман, Ц. Шагжинай “Түрүүшүн жэл”, “Хабарай дуун”, “Һэшхэл” зүжэгүүд, Ж. Балданжабоной “Сэнхир хаданууд” роман, Ч. Цыдендамбаевай “Буряад басаган” повесть, Н. Дамдиновай “Эсэгын нэрэ” поэмэ, Ш-С. Бадлуевай “Хүнэй шарай”, “Түхэрээн жэл” романууд, Ц. Жимбиевэй “Талын харгынууд”, “Галмогой жэл” романууд, Д. Эрдынчевэй “Ехэ уг” роман, “Энэ наан”, “Газарай эзэд” туужанууд ба рассказууд, А. Ангархаевай “Мүнхэ ногоон хасуuri” роман ба рассказууд, туужанууд.

Хүнэй нэрэ дээрэ үргэн, тэрэнэй сэдьхэлэй байдал харуулжсан зохёолнууд (Ч. Цыдендамбаевай “Буряад басаган” туужа ба рассказууд, Ц. Дамдинжаповай “Алтан бэхээлиг”, “Сахилгаан хүлэгүүд”, “Хара сагаан хоёр” туужанууд ба рассказууд, Н. Очировай “Олзо хүбүүн” туужа, Ц. Галановай “Этигэл” туужа, “Үнанай урадхал”, “Түрүүшүн саан”, “Хүгжэм” рассказууд ба бусад зохёолнууд).

Ажабайдалай дутуу дундануудые шүүмжлэлтэн сатирическэ зохёолнуудай бии бололго. Д. Батожабайн “Дойбод сохиилго” зүжэг. Зохёол сохи сатирическэ шэнжэтэй дүрэнүүд. Б. Базарон, Г. Чимитов — басни бэшэгшэд.

Буряад шүлэгэй гражданска болон лирическэ аялганууд. Зохёол бэшэлгэдэ хуурай зар тунхаг табиан, “үнан дээрэ үрмэ хүшөөхэн” хоонон, гүйхэн хөөрөөн гэхэ мэтэ дутагдалнуудые усадхалга, Ц. Галсановай, Н. Дамдиновай, Д. Улзытуевай, Ц-Б. Бадмаевай, Ч-Р. Намжиловай, Д. Жалсараевай, Ц. Жимбиевэй, А. Бадаевай, М. Самбуевай, Ц. Жамбаловай, Л. Тапхаевай, В. Намсараевай, Ц. Дондогийн, Г. Раднаевагай шүлэгүүд.

Түүхын шэнжэтэй ехэ зохёолнуудай бии бололго (Д. Батожабайн “Төөригдэхэн хуби заяан” гэхэн трилоги, “Барометр шуурга харуулна” зүжэг, “Уулын бүргэдүүд” роман, Ж. Балданжабоной “Паровоз хуугайлна” роман, Ц. Шагжинай “Будамшуу” зүжэг, Н. Балдангой “Анда нүхэд”, “Ангар хүүхэн” зүжэгүүд, Ч. Цыдендамбаевай “Түрэл нютагхаа холо”, А. Бальбуровай “Зэдэлээтэ зэбэнүүд”, Ц. Галановай “Хун шубуун” романууд, Н. Дамдиновай “Ургын һалбаржа байхада” сценари, “Доржо Банзаров” зүжэг, Д. Батожабай Г. Цыдынжапов хоёрои “Алтан гэр” киносценари).

Үхижүүдэй шүлэгүүдье, рассказуудые, повестьнуудые бэшэлгэ (Ц. Номтоевой, Ш. Нимбуевай, Г. Чимитовэй, Ц-Б. Бадмаевай, Д. Хилтухинай зохёолнууд).

Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнай үедэ арад зоной хэхэн баатарлиг ажал,

хэрэг тухай зохёолнууд (С. Цырендоржиевай “Үүрэй солбоной гоё гээшэнь” туужа, М. Самбуевай “Мамайн добуунхаа дурдалга” поэмэ, А. Бальбуров Д. Хилтухин хоёрой “Амидархые захирнаб” туужа, Ц-Д. Хамаевай “Жалсаадай” туужа, Б. Мунгоновой “Баруулжаа зуралзана эшелонууд” рассказ г. м.).

Ород хэлэн дээрэ зохёодог, Буряадта ажагуудаг уран зохёолшод И. Калашников, М. Степанов, В. Сергеев, С. Дунаев, Н. Рыбко, С. Метелица, Р. Белоглазова, О. Серова, А. Румянцев. К.Балков, А. Щитов, В. Митыпов ба бусадай прозын ба шүлэглэмэл зохёолнууд тухай юрэнхы мэдээн.

Буряад зохёолнуудые ород хэлэндэ оршуулжан ород уран зохёолшодой хүндэтэй ажал. М. Степанов, В. Сергеев, Н. Рыбко — буряад романуудые оршууллагшад. Эхэ зохёол оршуулга хоёрые сасуулан оршууллагшадай уран мэргэжэл ажаглалга.

Һүүлэй үеын буряад литературын онсо шэнжэнүүд. Үеын байдал шэнжэлэн зураглахын түлөө оролдолго.

Дэлисэ ехэтэй, үргэн ехэ сагай болзорой байдал зохёон бэшэхэ туршалганууд, шүлэгэй, поэмэнүүдэй, рассказуудай цикл, үлхөөнүүдые бэшэлгэ, уран зохёол сохи психологиямын оньжоной нарижуулагдаханиинь. Арадай аман зохёолой баялигые шэнэ аргаар хэрэглэлгэ, түрүү уран зохёолшодой шадабари халан абалга.

Н. Г. Дамдинов. “**Мүшэтэ харгы**” сонедүүдэй гүрлөө. “**Эсэгын нэрэ**”. (7 час). Н. Г. Дамдиновай намтар ба зохёохы зам тухай мэдээн.

“Мүшэтэ харгы” гэжэ сонедүүдэй гүрлөө (венок сонетов). Ажагын, эрдэм шэнжэлгын, соёл болбосоролой талаар — туйлаханда омогорхон бэшэхэниинь.

Сонедүүдэй гүрлөө шүлэгэй онсо байгуулга. Уран найруулгын талаар буряад литературада поэдэй туйлахан ехэ амжалта.

Литературна теори: сонет ба сонедэй гүрлөө тухай ойлгосо.

Д. О. Батожабай. “**Төөригдэхэн хуби заяан**” (10 час). Д. О. Батожабайн намтар ба зохёохы зам тухай мэдээн.

Роман соо XIX зуун жэлэй эсэсэй үеын байдал харуулалга. Самбуу, Шобдог ба бусад буряад, түбэд ламанарай дүрэнүүд. Аламжын, Шара Дамбын, Галсанай, Буладай дүрэнүүд.

Роман сохи сатирическэ зураглалнууд. Сюждэйнь һонирхолтой ушаралнууд.

Литературна теори: трилоги тухай ойлгосо. Б. М. Мунгонов. “**Харьялан урдаа Хёлгомнай**” (7 час). Б. Мунгоновой зохёохы зам тухай мэдээн.

“Харьялан урдаа Хёлгомнай” гэжэ романай буряад хүдөө нютагай байдалда зорюулагдаханиинь.

Үбгэн ажалшан Дамдин, хонишон Бүмбөөдэй, Дулма, Сокто ба бусадай дүрэнүүд. Ширафоной дүрэ.

Романай хэлэн, хүнэй сэдьхэлэй байдал, байгаалиин үзэгдэл тодорхойлон бэшэхэ зохёолшын уран аргань. Литературна теори: роман тухай ойлгосо. Д. З. Жалсараев. “Газар дэлхэйн дуунууд”. “Гол ехэ харгы” поэмэ (4 час). Д.З.Жалсараевай намтар ба зохёохы зам тухай мэдээн.

“Газар дэлхэйн дуун” гэжэ гушан гурбан шүлэгтэй баглаа (цикл) соо Буряад оронойнгоо хубилалтануудые үргэнөөр (нютагайнгаа байгаалиин нюруу, үнгэ шарай, ажалай багажа (оньほон техникэ, гэрэй байдал, ажамидаарал гэхэ мэ-тые) шүлэгэйнгөө дүрэ болгожо харуулжаниинь.

Энэ циклэй шүлэгүүд соо публицистическэ үгын ба оньほон үгын байгуулгануудые хэрэглэхэниинь.

“Гол ехэ харгы” поэмэ соо Эхэ ороноо патриотическаар зураглалга, Буряад оронойнгоо бусад арадуудтай нягта холбоотой, коммунис үзэл сурталай, хэтын хани нүхэсэлэй “гол харгыгаар” дамжан ябажа байхые харуулалга.

Шүлэг соохи үндэр дээдэ бодол, уран арганууд.

А. А. Бальбуров. Зэдэлээтэ зэбэнүүд (5 час). А. Бальбуровай зохёохы зам тухай мэдээн.

“Зэдэлээтэ зэбэнүүд” гэхэн роман соо урданай байдал харуулжаниинь. Хасанга нютагай хүнүүдэй дүрэнүүд (Ута Мархаас, Дагба, Мархансай ба бусад). Интеллигенциин түлөөлэгшэ Михаил Дорондоев (Ханта Дорондоев, Пилай ба бусадай дүрэнүүд).

Ц-Ж. Жимбиев. Гал могой жэл (5 час). Ц-Ж. Жимбиевэй зохёохы зам тухай мэдээн.

Дайнай үедэхи колхозой байдал зураглалга, хүн бүхэнэй — үбгэд, хүгшэд, үхибүүдэй — эдэбхитэй ажал.

Батажаб хүбүүнэй дүрэ.

Романай байгуулга. Авторай лирическэ дүрэ.

Литературна теори: зохёол соохи хөөрэгшэ нюур.

Д. А. Улзытуев. “Ая ганга” (5 час). Д. А. Улзытуевай зохёохы зам тухай мэдээн.

“Ая ганга” гэжэ арбан табан шүлэгтэй цикл соогоо буряад арадай шэнэ байдалаар, найхан нютаг ороноороо сэдьхэлээ хүдэлгэн, поэдэй омогорхожо байжаниинь.

Шүлэгшэ болоходоо, арадай аман зохёолноо поэдэй нургаал абаананиинь.

Литературна теори: арадай аман зохёолой шүлэг зохёолгодо.

БУРЯАД ЛИТЕРАТУРА - ОЛОН АРАДУУДАЙ ЛИТЕРАТУРЫН ТАҢАРШАГҮЙ ХУБИ (3 час).

Буряад литературын урган бэелхэнэй удха шанар. Өөрынгөө арадай соёлой үндэхэ нуури хэрэглэжэ, түрүү соёлто арадуудай ашата мэргэжэл, туналамжа

абалсан хүгжэхэнинь.

Хамта:

уран зохёол үзэлгэ — 52 час;
бэшэгэй хүдэлмэри — 8 час;
классика гадуур уншалга — 4 час;
литературын теори — 4 час.

СЭЭЖЭЛДЭХЭ ЗОХЁОЛНУУД

1. Б. Мунгонов. “Харьялан урдаа Хёлгомнай” романын хонишон эхэнэр тухай зураглал.
2. Д. Батожабай. “Төөригдэхэн хуби заяан” трилогиоо Аламжын абатайгаа барилдан тухай хэхэг.
3. Н. Дамдинов. “Мүшээтэ харгы” сонедүүдэй гүрлөөхөө нэгэ хэхэг.
4. Д. Жалсараев. “Гол ехэ харгы” поэмэхээ хоёрдохи хэхэг.
5. Д. Улзытуев. “Ая ганга” гүрлөө шүлэгүүдхээ нэгэ хэхэг.

XI КЛАССТА БУРЯАД ЛИТЕРАТУРААР ХЭГДЭХЭ АМАН БА БЭШЭМЭЛ ШУХАЛА ХҮДЭЛМЭРИ

Уран зохёолнуудые уранаар уншалга. Амаараа ба бэшэмэлээр дамжуулха нанамжануудтаа тусэб табилга.

Үзэжэ байнаан зохёолоор гү, али зохёолнуудаар зэргэсүүлхэн удхатай, шинидхэхы шэнжэтэй аман ба бэшэмэл бодомжолготой сочинени (сочинени-бодомжо), мүн публицистическэ шэнжэ шанартай, бодомжолготой сочинени (сочинени-бодомжо) зохёолго.

Тусгаар даабаринуудаар очерк, публицистическэ ба литературын шүүмжэлхы статья, репортаж, интервью, зураглал, рассказ мэтэ зохёохы (творческо) шанартай хүдэлмэри бүтээлгэ.

Литературын асуудалнуудаар бэшэгдэхэн статьянуудаар тезисүүдые ба конспектнүүдые бэшэлгэ.

Нэгэ гү, али хэдэн материалнуудай үндэхөөр литературна темэдэ элихэл ба реферат бэлдэлгэ.

Бээз даагаад уншаан номдо, хараан кинофильмдэ, зүжэгтэ, төлө-дамжуулгада, уран зурагта, шагнаан хүгжэмдэ рецензи бэшэлгэ.

Дунда һургуулии дүүргэжэ байгаа һурагшадай мэдэсэ, шадабарида табигдаха шухала эрилтэнүүд

һурагшад иимэнүүд юумэ мэдэхэ ё хотой: — X-XI классуудта шудалнаан литературын асуудалнуудаар статьянуудай, хэлэхэн үгэнүүдэй гол шухала

баримтануудые;

- литература соо харуулагдахан арадай түүхэтэ замай шухала шатануудые;
- зохёол соо харуулагдахан үе сагай онсо шэнжэ;
- Х–XI классуудта шудалагдахан уран зохёолшодой ажабайдалхаа ба зохёохы ажал ябуулганаа тон шухала мэдээсэлнүүдые;
- уран зохёолнуудай текстнүүдые;
- XI класста үзэгдэхэн зохёолнуудай сюжет, байгуулгын (композициин) онсо янза, гол үйлдэгшэ нюурнуудай бодото түүхэдэ ба бүхы хүн түрэлтэндэ хабаатай типическэ удха шанартай зан абары (характер);
- уран зохёолой образ, литературна тип, арадша (народность), реализм, уран зохёолшын зохёон бэшэхэ маяг (найруулга) гэхэн ойлгосонуудай онсо шанар шэнжэ;
- үзэгдэхэн зохёолнуудай уран һайханай тусгаар онсо шэнжэнүүд;
- эпос, лирикэ, драма ба тэдэнэй жанрнууд. Һурагшад иимэ юумэ шадаха зэргэтэй:
 - зохёолнуудые гү, али тэдэнхээ хэхэгүүдые, мүн сээжэлдэхэнээ todo уранаар уншажа;
 - ленинскэ партиин гол ёхоной талахаа литературна зохёол шүүбэрилжэ;
 - зохёолой гол зорилго элирүүлжэ;
 - сюжедэй, байгуулгын (композициин) зүйлнүүдэй, образуудай гурим ба зураглан тобойлгожо харуулха хэлэнэй арга боломжонуудай үүргье тодорхойлжо;
 - нэгэ гү, али хэдэн зохёолнуудай геройнуудые зэргэсүүлэн, зохёолой герой тухай хэлэжэ:
 - уншаан зохёолоор үгэхэн сэгнэлтэээ баримталжа;
 - уран зохёол todo уранаар уншажа;
 - өөрынгөө һанамжье аман ба бэшэмэл хэлэлгээр дамжуулха түсэб табижа;
 - үзэхэн зохёолоор гү, али хэдэн зохёолнуудаар гол асуудалай шэнжэтэй аман ба бэшэмэл бодомжолготой зохёолго (сочинени-бодомжо), тэрэ тоодо зэргэсүүлжэн характеристикэ зохёожо, мүн литературна ба публицистическэ темэнүүдээр бодомжолготой зохёолго (сочинени-бодомжо) зохёожо;
 - литературын асуудалнуудаар бэшэхэн хүдэлмэрээр тезисүүдые ба конспектнүүдые табижа;
 - нэгэ гү, али хэдэн материалнууд дээрэ үндэхэлэн литературна темэдэ элидхэл гү, али реферат бэлдэжэ;
 - бэеэ даагаад уншаан номоор, хараан кинофильмнүүд дээрэ, төле-дамжуулгануудаар, зүжэгүүдээр, уран зурагуудаар, шагнаан хүгжэмэөр рецензи бэшэжэ.

1-ДЭХИ ХАБСАРГАЛТА

ҮУРАГШАДАЙ КЛАССЧАА ГАДУУР УНШАХА ЗОХЁОЛNUУД:

V класс

Аман зохёолой абдархаа онтохонууд. Зол шоро хоёр.
Үгүтэй хүбүүн. Таабаринууд.
Сэсэн үбгэн.

Литературна онтохонууд

Ш. Нимбуев. Аймшагтай арсалан, аргатай шандаган.
Г. Дашабылов. Суутайн сагаан хулагшан.
Г.-Д. Дамбаев. Бүхын дээдэ тээ бүхэ байдаг.

Урданай байдал

Д-Д. Мункуев. Домог.
Б. Абидуев. Үншэн хүүхэн.
Х. Намсараев. Хото хүдөөгэй хоёр бэрхэшүүл.
Ш. Нимбуев. Хүбүүнтээ хөөрэлдөөн.
Ц. Номтоев. Хүршэнэр.
Ж. Балданжабон. Түүдэгэй дэргэдэ.
Ц. Номтоев. Мүнхэ-Жаргал.
Ц. Шагжин. Эжымни үнэн (повестьюу хэхэг).
В. Лубсанов. Дурамбай.
Ц. Галсанов. Табан таанараа магтанам.

Эсэгэ ороноо хамгаалагшад

Ж. Тумунов. Дархан солото буумни.
Б. Базарон. Арьяатан.
А. Уланов. Сталинградые хамгаалалга.
Д. Хилтухин. Солдадай ном.
Ц. Номтоев. Мартагдашагүй омогорхол.
Ж. Тумунов. Эсэгэ хүбүүн хоёр.
З. Гомбожабай. Эхын юрөөл.
Б. Мунгонов. Мэргэн буушан (рассказхаа хэхэг).
Ц-Ж. Жимбиев. Уулзалга.

Уужам даа Эхэ оромнай

Ц. Галсанов. Буряад орон тухай дуун.
Ц-Б. Бадмаев. Түрэхэн нютаг.
Ц-Ж. Жимбиев. БАМ.
Г. Чимитов. Эхэ ороноимнай таряашад.
Ч. Цыдендамбаев. Орооюн тухай шүлэгхэн.
Х. Намсараев. Тэршээхэн унаган.

А. Жамбалон. Эрхим хүндэ.
Ж. Балданжабон. Таба.
Ц-Б. Бадмаев. Космонавтнууд бэшэг абалсаба.
Г. Чимитов. Шарга тэргэ хоёр.
Ц. Номтоев. Тээрмэ дээрэ.
Г. Чимитов. Тогооной барюул.
Ц-Б. Бадмаев. Мэндэ амар.
Ч-Р. Намжилов. Гар гараа барилсан.
Ц. Номтоев. Далинууд.
Ж. Балданжабон. Алханын нюусанууд.

VI класс

Алтан намарай шарай

Ц-Ж. Жимбиев. Шара набшын халуун.
Ц. Номтоев. Ажал.
Д. Дамдинов. Талын капитан.
Үльгэрнүүдэй дээжэхээ. Шоно баатар – үльгэр.

Мандаг мүнхэдөө наран

Ц. Галсанов. Гурбан эрдэни. Арбан табан — арбан хурган.
Б. Базарон. Хоёр Север.
Ч. Цыдендамбаев. Шэнэ байшан.
Н. Дамдинов. Кюхельбекерэй нарhad доро.
Ц. Номтоев. Зүгы ба сэсэг.
Х. Намсараев. Илалтын туяа.
Ц-Б. Бадмаев. Жаргал.
Ж. Тумунов. Наранай орох зүг тээшэ.
И. Намсараев. Уулзалга.
Б. Мунгонов. Дархита нуурай эзэн.
Д. Эрдынеев. Дулма хээтэй.
Ц-Д. Дамдинжапов. Үеын нүхэд.
Д.-Д. Дугаров. Хара булган.
А. Ангархаев. Түрэл хэлэн.
Г.-Д. Дамбаев. Гүнсэмаа.
Г. Раднаева. Эхэ нютагни.
Д.-Д. Мункуев. Эхэ тухай дуун. Бүргэд.
Г. Дашабылов. Хун сагаан хурьгамни.
А. Бадаев. Самоледууд.
А. Жамбалон. Баатарай зам.
Л. Гапхаев. Сэнхир хасуuri.

- Б. Ябжанов. Хун шубууд
Б. Жанчипов. Уулын нарнаад.

VII класс

- Урданай дуунууд. Эхэ эсэгэ тухай дуун. Хурим түрын дуун. Эхын дуун.
Басаганай дуун.
Мунөөнэй дуунууд.
Д. Дамбаев. Улаан-Үдэ.

Домогууд

Шоно баатар тухай домог. Бальжин хатан тухай домог.

Үнгэрхэн сагай түүхэхээ

- Х. Намсараев. Аляя Балдан. Олзуурхуу Ондорёон. Цыремпил.
Ч. Цыдендамбаев. Банзарай хүбүүн Доржо.
С. Ангабаев. Кюхлиин бэшэгүүд.
М. Осодоев. Баршуудхын дүүхэй.

Шэнэ байдалай шэнжэ

Ц. Дон. Шүната хюдалга. Хэрэг бүтэбэ. Лодорийн зүүдэн. Б. Базарон. Түмэршэ дарханай дуун. Сабшалан. Ч. Цыдендамбаев. Хүсэн. Хурса зэбсэг. Хоёр халуун түүдэг.

Агууехэ Илалта

- Ж. Тумунов. Эхын юрөөлөөр. һарын сагаанда.
Ч. Цыдендамбаев. Геройн эхэ. Эхэ хүнэй энхэргэн сэдьхэл.
А. Ангархаев. Жамбал Тулаев.
Ц.-Д. Дондокова. Хүшөөгэй урда. Ажабайдалай орьёл өөдэ.
Ц. Галанов. Сэрэгшын һамган.
С. Цырендоржиев. Үүрэй солбоной гоё гээшэнь.
Ц.-Ж. Жимбиев. Генерал Шаракшанэ.
Н. Очиров. Олзо хүбүүн.
К. Цыденов. Дондогой һайндэр.
А. Бадаев Хани барисаан.
Ц. Дондогой. Ород хэлэн.
Д. Доржогутабай. Буряад хүмби.
Д. Дылгыров. Хүлгөөтэ үдэрнүүд.
Б. Сыренов. Хоца Намсараевта.
Д. Жалсараев. Манай БАМ.
В. Петонов. Балташад. һур харбаан.
М. Самбуев. Минии таабай.
Л. Ангархаев. Уйлан дуулан.
Ш. Байминов. һаалишан басаганай дуун. Сэсэгээр һалбархан нютагни.

- Ч. Цыдендамбаев. Аадарай һүүлдэ.
- Ц-Б. Бадмаев. Һолонго.
- Д. Улзытуев. Намартаа. Байгал далаймни.
- С. Ангабаев. Байгалай таабари.
- Б. Жанчипов. Алтан гадаһан.

VIII класс

- “Гэсэр”. Н. Балданогой найруулһан, 1958, 1972 онуудта хэблэгдэхэн.
- С. Балдаев. Буряад арадай аман зохёолой түүбэри. 1960 он.
- А. Тороев. Шэлэгдэмэл зохёолнууд. 1954 он.
- Х. Намсараев. “Үүрэй толон” роман.
- Б. Абидуев. “Самолёт” поэмэ.
- Д. Дашинимаев. Шүлэгүүд.
- Ц. Дон. “Брынзын санха” туужа.
- Б. Базарон. “Сэлэнгын үер” шүлэгүүдэй суглуулбари.
- А. Шадаев. “Жаргалта үдэр”, 1961 он.

IX класс

- Д. Батожабай. “Төөригдэхэн хуби заяан”, 1967 он.
- Ж. Тумунов. Дайнай үеын дэбтэр.
- Ч.-Р. Намжилов. Шүлэгүүд.
- Н. Дамдинов. “Илалтын дархашуул” зүжэг.
- Ц.-Д. Дондокова. “Байгалай басаган” поэмэ.
- Ц. Шагжин. “Хабарай дуун” зүжэг.
- Ц. Галанов. “Рэгзэмаа”, 1970 он.
- Д. Эрдынеев. Рассказууд.
- М. Осодоев. “Ууган хүбүүн” суглуулбари.
- А. Ангархаев. Алтан.
- С. Цырендоржиев. Рассказууд.
- Г. Чимитов, Ц.-Б. Бадмаев, С. Ангабаев, М. Самбуев, Л. Тапхаев, шүлэгүүд.

X класс

- Х. Намсараев. Суглуулагдамал зохёолнууд I, II, V ботинууд.
- Ц. Дон. Рассказууд.
- Ц. Галсанов. Дуунайм дээжэ, 1960 он.
- Ж. Тумунов. “Сэсэгмаа” зүжэг.
- Н. Балдано. Суглуулагдамал зохёолнууд, 1967 он.
- Ч. Цыдендамбаев. Буряад басаган, 1962 он.
- Ц. Номтоев. “Тайгын мүрэн Витим” туужа.
- Ж. Балданжабон. Шэлэгдэмэл зохёолнууд, 1958 он.

Д. Мадасон. Эртын хабараар, 1970 он.

XI класс

- Б. Мунгонов. “Баян зүрхэн” роман.
Д. Батожабай. “Төөригдэхэн хуби заяан” трилоги.
Н. Дамдинов. “Шэнхинээтэ нарhad” поэмэ.
Д. Жалсараев. Алас холо.
А. Бальбуров “Амиды ябахье захирнаб” туужа.
Ц.-Ж. Жимбиев. Талын харгынууд, 1967 он.
Д. Улзытуев. Ая гангын орондо.

2-ДОХИ ХАБСАРГАЛТА

ҮУРАГШАДАЙ АМАН БА БЭШЭМЭЛ ХЭЛЭЛГЭДЭ,
БЭШЭГЭЙ ХҮДЭЛМЭРИ ХЭЛГЭДЭ,
ТЕТРАДЬНУУДЫЕ ШАЛГАЛГАДА ТАБИГДАХА
НЭГЭДХЭМЭЛ ЭРИЛТЭНҮҮД

I. Үурагшадай хэлэлгэдэ табигдахаа эрилтэнүүд – үурагшадай аман ба бэшэмэл хэлэлгэ

- Үурагшадай амаараа ба бэшэмэлээр хэлэхэн алишье үгэ (тусхай темээр үгэхэн тэдэнэй дэлгэрэнгы харюу, элихэл, рецензи г. м.) сэгнэгдэхэ зэргэтэй. Тиихэдээ хэлэхэн үгын удха, удаа дарааланийн (логическое построение), уранаар хэлэгдэхэнийнинь (речевое оформление) хараадаа абтажа юм. Үурагшад иимэнүүд юумэ шадахаа ёнотой;
- үгтэхэн темээр хажуу тээшээ хадуурангуй хэлэжэ гү, али бэшэжэ;
 - темээз задалан, гол удхыенъ эли харуулхаар тон шухала баримтануудые (фактнуудые) болон мэдээсэлнүүдые шэлэн абажа;
 - материалаа найруулан хэлэжэ, бэшэжэ үгэжэ, удхыенъ тааруулан, удаа дараалан харуулжа, баримтануудай ба үйлэ ушарнуудай хоорондохи ушар шалтагаанай, тэдэнэй хойшолонгой холбоо элирүүлэн байгуулжа, хэрэгтэй шухала согсолол, тобшолол хэжэ;
 - һанамжаяа дамжуулхадаа, хэлэлгын арга боломжонуудые тон зүбөөр, сэхэ руунь хэрэглэжэ;
 - харилсаанай зорилгооо, ушар байдалнаа дулдыдажа, хэлэлгэээ (хөөрэлдөөнэй, научна, публицистическэ г.м. али нэгэ янзаар байгуулжа;
 - удхын сохилтонуудые баримталан, зүбөөр зогсолтонуудые хэжэ, аянгалан шангаар, тодоор харюусажа;
 - бэшэгээр дамжуулан хэлэхэ алишье бодолоо бэшэгэй дүримэй ба сэглэлтын ёх гуримуудые баримталан, сэбэрээр, наринаар бэелүүлжэ.

II. Һурагшадай бэшэгэй хүдэлмэрийн түхэлнүүд

1. Һурагшадай класстaa ба гэртээ хэхэ хүдэлмэри һуралсалай хүдэлмэри гээшэ. Эндэ туд хүдэлмэрийн иимэ түхэлнүүд ороно:

- буряад хэлээр упражненинүүд;
- X-XI классуудта эхин материалнуудаар (первоисточнигуудаар) конспектнүүд, литератураар реферадууд;
- IX-XI классуудта хэшээлэй үедэ багшын уншаан лекцеэр түсэбүүд, конспектнүүд;
- учебнигүүд соохoo статьянуудай ба бэшэ материалнуудай түсэбүүд;
- буряад хэлээр, литератураар сочиненинүүд, асуудалда бэшэмэл харюунууд;

2. Буряад хэлээр, литератураар үдэр бүриин ба дүн гаргалгын бэшэгэй хүдэлмэри хэгдэхэ юм.

Үдэр бүри хэгдэжэ байгаа хүдэлмэреэр шалгалтын хүдэлмэри үнгэргэхэдөө, программын ёхоор үзэгдэхэн материалай хэр зэргэ ойлгогдохониие шалгаха гэхэн зорилготой. Иимэ шалгалтын хүдэлмэрийн удха, хэр зэргэ түргэ түргэн үнгэр-гэгдэхэ байханиинь багшын үзэмжэхөө дулдыдадаг. Эндэ багша предмедэйнгээ онсо янза, үзэжэ байхан материалайнгаа хэр зэргэ орёо хүндэ байхые, классайнгаа һурагшадай бэлэдхэл хараадаа абажа шиидхэдэг.

Тус шалгалтын хүдэлмэридэ багша хэшээлэй бүхы саг гү, али зарим тэдыенъ хэрэглэхэ аргатай.

Дүн гаргалгын шалгалтын хүдэлмэри иимэ ушарта үнгэргэгдэдэг:

- программын горитой ехэ темэнүүдье үзэхэнэй удаа;
- һуралсалай четвертиин, хахад жэлэй эсэстэ.

Һурагшадай ажалые ехэдхэхэгүйн тула дүн гаргалгын шалгалтын хүдэлмэри үнгэргэхэ саг һургуулида тусхай графикай ёхоор тодорхойлогдодог. Һургуулиин хүтэлбэрилэгшэд багштай хөөрөлдэжэ, туд график зохёодог юм. Нэгэ үдэр нэгэ шалгалтын бэшэмэл хүдэлмэри, недели соо хоёрхoo дээшэ бэшэ хүдэлмэри класста үтэхэ зэргэтэй.

Класс бүхэндэ үнгэргэгдэхэ шалгалтын хүдэлмэри түсэблэхэдөө, бүхы четверть соо нэгэ жэгдээр үнгэргэхөөр хараалха: шалгалтын бэшэмэл хүдэлмэри һуралсалай четвертиин, хахад жэлэй эсэстэ олоор үнгэргэхөөр түсэблэжэ огто болохогүй. һуралсалай четвертиин түрүүшын үдэр, һайндэрнүүдэй удаадахи үдэр, понедельнигтэ шалгалтын хүдэлмэри үнгэргэжэ болохогүй.

III. Һурагшадай бэшэмэл хүдэлмэрийн багшын шалгаха гурим

1. V-IX классуудта литератураар һурагшадай тетрадьнууд һарадаа хоёр дахинһаа үсөөн бэшээр, X-XI классуудта нэгэ дахинһаа үсөөн бэшээр шалгагдаха зэргэтэй.

2. Бурядад хэлээр, литератураар нурагшадай бэшэхэн изложени, сочиненинүүд, мүн алишье түхэлэй шалгалтын худэлмэри булта шалгагдаха ёхотой.

3. Литератураар нурагша хоёр тетрадь хэрэглэхэ юм. Нэгыень — нуралсалай алишье түхэлэй бүхын худэлмэри дүүргэхэдээ хэрэглэхэ, нүгөөдьене — шалгалтын сочиненинүүдье дүүргэхэдээ хэрэглэхэ.

3-ДАХИ ХАБСАРГАЛТА

БУРЯАД ЛИТЕРАТУРААР НУРАГШАДАЙ МЭДЭСЭ, ШАДАБАРИ БОЛООД ДҮРШЭЛҮҮНЕН СЭГНЭХЭ ГУРИМУУД

Программын эрилттын ёхоор нурагшадай ямар мэдэсэтай, шадабаритай ба дүршэлтэй болохые, бурядад литератураар хэр зэргэ бзлэдхэлтэй болохые зүбөөр элирүүлхэ байнаан соонь шалгаха гээшэ гол зорилго болоно.

“Юрэнхы эрдэмэй ба мэргэжэлэй нургуулии хубилган шэнэдхэлгын гол шэглэлнүүд” соо хэлэгдэхэн заабаринуудье хараадаа абажа, нурагшадай мэдэсэ сэгнэхэдээ, тэдэнэй журам, үзэл болоод мэдэрэлын хэр зэргэ зүбөөр бүрилдэнхэйб, эстетическэ талаараа ямараар хүмүүжүүлэгдэжэ байнаб, уншаан уран зохёолоо зүбөөр ойлгохо, сэгнэжэ шадаха шадабаринь хэр зэргэ бүрилдэжэ байнаб гэхэн зүйлнүүдтэ анхаралаа хандуулха хэрэгтэй.

Нуралсалай шата бүхэндэ (хэшээлэй алишье үедэ) үнгэргэгдэдэг нурагшадай өөхэдөө уншалгын үедэ, уншажа байнаан зохёолой удхье зүбөөр ойлгохо, хөөрэжэ шадаха болохо дүршэлүүне хүгжөөхэ. Зохёол соо харуулагдаан үйлэнүүд, үйлэдэгшэ нюурнуудай хэлэхэн үгэнүүд, хэхэн хэрэг үйлэнүүд, зохёолой үзэл бодолой удха болоод уран найханайн зүйлнүүдье элирүүлгэдэ ямар удхатай, үүргэтэй байные нурагшадай ойлгожо, өөрынхеэрээ сэгнэжэ шадаха дүршэл шадабарииене арьбадхаха, үргэдхэхэ.

Уран зохёол шудалан үзэлгэдэ, илангаяа тэрэнэй шэнжэлэл хэлгэдэ литературна теори шудалха айхабтар ехэ удха шанартай. Багша хадаа литературна теориин удхье гүнзэгыгөөр ойлгуулха гэжэ оролдохо, гадна нурагшадай мэдэсые бодото ажалдань, шудалан үзэжэ байнаан уран зохёолго (соинени) бэшэлгэдэ, хөөрэлгэдэнь зүбөөр, шадамараар хэрэглүүлхэ, энэ нуралгада тусгаар анхаралаа хандуулжа байха болоно. Энэ талаар литература болон искусство тухай хэлэхэн үгэнүүдэй, статьянуудай нурагшадай литература бэлэдхэлдэ тон ехэ удха шанартай байные ойлгуулха.

Нурагшадые тусхай литературна бэлэдхэлтэй болгохын тула литературна теоринуудье найнаар шудалуулха, гүнзэгы мэдэсэтэй болгохо шухала. Эндэ багша нурагшадай мэдэсэдэ, тэрэнэй шанартань тусгаар эрилтэ табиха уялгатай.

Нурагшад зохёолго, асуудалда харюу, реферат болоод бэшэшье бэшэмэл хүдэлмэри ямараар бэшээб, тэрээн дээрэхээнь үндэхэлжэ, тэдэнэй литературна бэлэдхэлэй, мэдэсын, аман ба бэшэмэл хэлэнэй дүршэл шадабариин хэр зэргэ хүгжэхэниийн сэгнэгдэх болоно. Программын эрилттын ёхор нурагшадай литературна бэлэдхэл, илангаяа нурагшадай аман ба бэшэмэл хэлэнэй бэлэдхэлын, дүршэл шадабаринь тусхай гуримтайгаар бүрилдүүлэгдэх ё хотой юм.

Нуралсалай жэлэй турша соо, четверть бүхэндэ түрэлхи хэлээр бэшэгдэх ё хотой зохёолгын тоо иимэрхүүгээр хубаагдаха болоно:

Классууд	Хэдэй зохёолго бэшэгдэх эб		
	класстаа	гэртээ	хамта дээрээ
V	3	—	3
VI	3	1	4
VII	2	2	4
VIII	2	2	4
IX	2	2	4
X	3	3	6
XI	3	3	6

Зохёолгын ехэ багань (тусэбгүйгөөр) гол түлэб иимэрхүү байха: V класста — тетрадиин 1 нюурhaа бага бэшэ, ДП класста — нюур хахадhaа бага бэшэ, VII класста — 2 нюурhaа бага бэшэ, VIII класста — 2 нюур хахадhaа бага бэшэ, IX класста — 3 нюур хахадhaа бага бэшэ, X класста — 4 нюурhaа бага бэшэ, XI класста — 5–6 нюур.

Хэрбээ нурагшын зохёолгын дээрэ хэлэгдэхэн хэмхээ багашагаар бэшэгдэхэн байгаа haа, удхын талаар хангалтатай байбалнь, хэмэй ёхор таараха сэгнэлтын тэмдэг табиха. Хэрбээ зохёолгын хараалагданан хэмхээ ехэшэгээр бэшэгдээд байгаа haа, тэрээнтэй зэргэ сэгнэлтын тэмдэг үргэжэ болохогүй.

Хэшээлдэ, гэртээ бэшэгдэхэн зохёолго V–VIII классуудта долоон хоногий

хугасаа соо заабол шалгагдаха байгаа *haan*, харин IX–XI классуудта арбан хоногой турша соо шалгагдаха зэргэтэй. Үнрагшадай зохёолго шалгахада, хоёр янзын сэгнэлтэ табигдаха ёнотой: түрүүшүн сэгнэлтын тэмдэг удыхын ба хэлэнэй түлөө, хоёрдохинь — зүбөөр бэшэлгэдэ, V–VI классуудта бэшэгдэхэн зохёолгын (удыхын ба хэлэнэй) түлөө табигдаан нэгэдэхи сэгнэлтын тэмдэг түрэлхи литературада, хоёрдохинь — буряад хэлэндэ хабаатай.

Класс бүриин программын хараагаар үнрагшадай үгэхэн аман харюуда сэгнэлтын тэмдэг табихадаа, багша иимэ гол эрилтэнүүдье хүтэлбэри болгон абааха:

1. Үзэжэ байхан зохёолой текстын удха мэдэлгэ, уран *hайханай* талые, идейнэ удхыене ойлголго, *hайнаар* уншажа, хөөрэжэ шадалга.
2. Зохёол соо харуулагдаан үйлэнүүдэй (эпизодуудай) хоорондохи холбоо, геройнуудай хэхэн хэрэг, үйлэ, хэлэхэн үгэ г. м. элирүүлэн хэлэжэ шадалга.
3. Үзэхэн зохёолойнгоо идейнэ-эстетическэ удха элирүүлхын тулада хэрэглэгдэдэг уран *hайханай* зэбсэгүүдэй үүргье ойлголго.
4. Шэнжэлэл хэхэдээ, класстаа үзэхэн гү, али өөрөө уншахан зохёолоо хэрэглэжэ шадалга.
5. Олонийтын тэмсэл болоод үе сагай гол эрилтие хараадаа абан, уран зохёол шэнжэлжэ шадалга. Зохёол тухай мэдэхэ болонон, ойлгонон юумэеэ сэбэр литературна хэлээр хэлэжэ шадалга; харюу зүбөөр үгэлгэ; класс бүхэндэ уранаар, тодо *hонороор*, ходорхойгоор уншалга, тиихэдээ V класста 1 минута соо 100 үгэхөө дээшэ бэшэ, VI класста — 110-haa доошо бэшэ, VII класста – 120-hoo доошо бэшэ үгэ уншажа үрдихэ гэжэ хараалагдана. Саашадаа дээдэ класста уншалгаар иимэрхүү ёхо гурим баримталагдаха зэргэтэй.

Дээрэ тэмдэглэгдэхэн эрилтийн ёхор:

“Таба” гэхэн сэгнэлтын тэмдэг үзэжэ байхан зохёолойнгоо текстын удхье тон *hайнаар*, бүхөөр, гүнзэгыгөөр ойлгоноо харуулхадань; зохёолой үзэл бодолой-эстетическэ удхье тайлбарилхадаа, уран *hайханай* аргануудай үүргье, харуулагдаан үйлэнүүдэй хоорондохи үлхөө холбоо, геройнуудай ба үйлэдэгшэ нюурнуудай абари зан, хэхэн хэрэг болоод тэрэнэй ямар удхатай байхые ойлгоноо хэлэжэ, хөөрэжэ шадаха байхадань; уран зохёолой шэнжэлэл хэхэдээ, литературна теорёор мэдэсэеэ, шэнжэлэл хэхэ дүршэлөө, хэлэхэн *hанал* бодолоо баримталхын тула текст соо байхан зүйлнүүдье хэрэглэлгэ, зохёол сохи үе саг хоёрои холбоо тайлбарилжа шадахадань (IX–XI кл); сэбэр литературна хэлээр торди^hогүйгөөр, ходорхойгоор хөөрэжэ, хэлэжэ шадаха байхадань табиха.

“Дүрбэ” гэхэн сэгнэлтын тэмдэг зохёолой текст яхала *hайнаар*, гүнзэгыгөөр, мартахагүйгөөр ойлгонон байхадань; зохёолой үзэл бодолой-эстетическэ удхье тайлбарилхадаа, уран *hайханай* аргануудай үүргье, харуулагдаан үйлэнүүдэй

хоорондохи холбоо, геройнуудай ба үйлэдэгшэ нюурнуудай аbari зан, хэhэн хэрэг болоод тэрэнэй ямар удхатай байнаар ойлгоноо хэлэжэ, хөөрэжэ шадаха байхадань; уран зохёлой шэнжэлэл хэхэдээ, литературна теорёор мэдэсэеэ, шэнжэлэл хэхэ дүршэлөө, хэлэhэн hanal бодолоо үндэhэлхын тula текст соохи зүйлнүүдые хэрэглэжэ шадаха байхадань; сэбэр литературна хэлээр хэлэжэ, хөөрэжэ шадаха байхадань табиха. Гэбэшье hурагша угэhэн харюу соогоо нэгэ-хоёр бага зэргын алдуу гаргажа болоно.

“Гурба” гэhэн сэgnэлтын тэмдэг үзэжэ байнаан зохёлойнгоо текстын гол тулэбьеи дунда зэргээр мэдэhэн, ойлгонон байхадань; зохёлой уран hайханайнь болоод үзэл бодолой удхыен тайлбарилхадаа, үгын уран аргын үүргые, гол үйлэнүү-дэй хоорондохи холбоо, геройнуудай аbari зан, хэhэн хэрэгүүдые ойлгоноо хэлэжэ шадаха байхадань; литературна теориин асуудалнуудые гол тулэб мэдэхэ байбашье, зүгөөр зохёол шэнжэлхэдээ, тэрэнээ хэрэглэжэ шадаха шадабариинь багашаг байхадань; зохёол шэнжэлхэдээ, шэнжэлгын шүүлбриин дүршэлтэй хүсэд болоогүйгөө харуулаа haань, хэлэhэн hanal бодолоо зохёлой текстээр баримталха шадабариинь багашаг байхадань; уншажа, хөөрэжэ шадаха шадабариинь hanal бэшэ байхадань табиха. Багшын асуудалда харюусахадаа, хэдэн алдуу гаргаа хадань, хүсэд hanaiар хэлэжэ бираагүй haань, харюугайнь байгуулга дутуутай байхада, туд сэgnэлтын тэмдэг табиха.

“Хоёр” гэhэн сагнэлтын тэмдэг зохёлой удхын шухала асуудалнуудые тулюураар мэдэхэдэнь, зохёлой үзэл бодолой-эстетическэ удхые тайлбарилхадаа, гол геройнуудай хэhэн хэраг үйлэ, hanal бодол, аbari зан, шухала уран аргануудай үүргые элирүүлжэ шадахагүй; юрэ теоретико-литературна ойлгосонуудые мэдэхэгүй, литературна хэлэнэйнь эгээ ахир, уншалгынь тулюур, уншаха, хөөрэхэдөө ехэ ядалдадаг байхадань табиха.

“Нэгэ” гэhэн сэgnэлтын тэмдэг багшын асуудалда харюусахадаа, зохёлой удраар юушье мэдэхэгүйгөө, программын гол шухала теоретико-литературна асуудалнуудые, огтолон ойлгоогүйгөө харуулаа хадань; хэлэхэ, хөөрэхэ юумээз зүбөөр байгуулжа, зохёожо шадахагүй, уншаха, хөөрэхэ дүршэлэйнь тон ахир, тулюур байхадань табиха.

ЗОХЁОЛГО СЭГНЭХЭ СЭГНЭЛТЫН ТЭМДЭГҮҮД

Литератураар бэшэhэн зохёолгын сэgnэлтэнүүдые табихадаа, иимэнүүд шухала эрилтэнүүдые хүтэлбэри болгон абааха:

темэеэ зүбөөр ойлголго, тэрэнээ табигдаан тусэбэй ёhoор дүүрэнээр, гүнзэгыгөөр харуулалга, текстын зүйлнүүдые байнаан соонь дамжуулга, зохёлой идейнэ тематическа удрахаа дулдыдуулан, геройнуудай аbari зан, зохёол соо харуулагдаан үйлэнүүдые зүбөөр тайлбарилга, зохёлой гол hanal бодолнуудые

үндэхэлэлгэ, темэе зүбөөр тайлбарилхын түлөө текст соохо гол шухала материал хэрэглэлгэ, олон зүйлнүүдье нэгэдхэжэ, тобшолол гаргалга, цитата зүбөөр шэлэн абажа, зохёолгын текст соо тааруулан оруулжа шадалга;

түсэб табигдаан, зохёолго соохи хубинууд һуури байраараа тааруулагдаан, хубинуудайнь хоорондохи холбоо зүбөөр байгуулагдаан байхадань;

үгын баялиг удха зүбөөр хэрэглэлгэ, хэлэнэй гоё һайхан уран үгэнүүдье хэрэглэжэ шадалга.

Зохёолго зүбөөр бэшэлгын (грамотностиин) түлөө табигдадаг хоёрдохи сэгнэлтын тэмдэг “Буряад хэлээр һурагшадай мэдэсэ, шадабари ба дүршэлые сэгнэхэ гуримтай” тааруулагдажа табигдахаа зэргэтэй.

Зохёолгын түлөө “**Таба**” гэхэн сэгнэлтын тэмдэг:

үзэжэ байхан зохёолойнгоо текст тон һайнаар мэдэжэ, табиһан түсэбэйнгөө ёһоор темэе гүнзэгыгөөр харуулжа, бэшэхэн зүйлнүүдээ, һанал бодолоо батаар үндэхэлжэ, жэшээнүүдээр баримталхан байхадань; темэе зүбөөр харуулхын тула литературна материалаа һайнаар эблүүлэн шэнжэлжэ, нэгэдхэжэ, тобшолол хэжэ шадахадань;

удхадань тааруулхан һайн найруулгатэй; зүб литературна хэлээр бэшэгдэхэн байхадань:

нэгэн гү, али хоёр алдуу хэхэн; удхын талаар багашаг, эли бэшэ зүйл гаргахан байхадань табигдахаа.

Зохёолгын түлөө “**Дүрбэ**” гэхэн сэгнэлтын тэмдэг:

табиһан түсэбэйнгөө ёһоор темэе яһала дүүрэнээр удхалжа, литературна материалаа һайн мэдэхэ байханаа харуулхадань, мүн зохёолгодоо ондоо бэшэшье шухала материал хэрэглэхэдэнь, хэлэхэе һанаһан һанал бодолоо үндэхэлжэ, тобшолол ба согсолол хэжэ шадахадань;

удхадань тааруулхан һайн найруулгатэй, зүб литературна хэлээр бэшэгдэхэн байхадань;

удхын бага сага хоёр-гурбан алдуу гаргахан, темэхээ хажуу тээшээ гаран алдаан, гурба дүрбэн хэлэнэй дутагдал гаргахан байхадань табигдахаа.

Зохёолгын түлөө “**Гурба**” гэхэн сэгнэлтын тэмдэг:

темын гол түлэбүнх харуулагдаад, бүхы дээрээ зүбшүүгээр харуулхан байбашье һаа, нэгэ талаһаань харуулхан гү, али темээрээ дүүрэн бэшэ харюу үгэхэн, найруулан бэшэхэдээ, текстын удхаар зарим тэды алдуу гаргахан, темэхээ гаргахан байхадань; тобшолол ба согсолол хэхэ шадабариинь тулуршаг байхада;

литературна материалаа яһала гуримтайгаар найруулхан байгаад, зүгөөр зарим һанал бодолоо һамаргахан, урда хойнон оруулхан байхадань;

удхын талаар дүрбэ-табан дутуу зүйлнүүдье, хэлэнэй талаар дүрбэхөө дээшэ бэшэ алдуу гаргахан байхадань табиха.

Зохёолгын түлөө “Хоёр” гэхэн сэгнэлтын тэмдэг:

темэээ хүсэд харуулаагүй, тусэбөө баримталаагүй, зохёолой текст тулюураар, нэбхеэр мэдэхэ байханаа харуулжан, зарим үйлэнүүдье тэрэ тушаа намаргажа байжа, дутуугаар бэшэхэн, ямаршье тобшолол, согсолол хээгүй, нанал бодолоо текстын материалаар баримталаагүй, юрэнхыгөөр бэшэжэрихэн байхадань;

зохёолгын хубинуудайнь хоорондоо нулаар холбогдохон, бэшэхэн материалыаа тэрэ тушаа бодолгүйгөөр эблүүлжэн байхадань;

тулюур хэлэтэй, огто таarahагүй хэлэнэй ехэ алдуунуудье гаргажан байхадань табиха.

Зохёолгын түлөө “Нэгэ” гэхэн сэгнэлтын тэмдэг:

темэээ огтолон харуулаагүй, нанал бодолоо найруулан бэшэжэ шадаагүй, зохёолой удхаар юушье мэдэхэгүй байханаа гэршэлжэн байхадань;

“Хоёр” гэхэн сэгнэлтын тэмдэгэй алдуугай тоодо орходоо, олоор алдуу гаргажан байхадань табиха.